

VIGILIA

2005 / 4

GODFRIED DANNEELS: **Az Eucharisztia**
NEMESHEGYI PÉTER: **Feltámadás és élet**
SZENNAY ANDRÁS: **Öregek és öregség – a Bibliában**
NÓVÉ BÉLA: **A „Jessze fája”**
PÁKOZDI ISTVÁN: **Az arabok védőszentje**

Beney Zsuzsa tanulmánya József Attiláról
Tandori Dezső esszéje és Danyi Zoltán kisprózái
Tatár Sándor és Vörös István versei

Beszélgetés Tverdota Györggyel József Attiláról

LUKÁCS LÁSZLÓ:	Húsvéti ember	291
GODFRIED DANNEELS:	Az Eucharisztia — hitünk misztériuma, ajándék, amellyel Krisztus megajándékozta egyházát (<i>Jelenits István fordítása</i>)	292
NEMESHEGYI PÉTER:	Feltámadás és élet (<i>esszé</i>)	297
SZENNAY ANDRÁS:	Öregek és öregség — a Bibliában (<i>esszé</i>)	303
NÓVÉ BÉLA:	A „Jessze fája”. Egy bibliai vándormotívum rejtélyei (<i>esszé</i>)	309
PÁKOZDI ISTVÁN:	Az arabok védőszentje. A Keresztre feszített Jézusról nevezett Boldog Mariam nővér (<i>esszé</i>)	317

SZÉPÍRÁS

VÖRÖS ISTVÁN:	Úti készülődés napfényben; Vad partok; Elkerítés (<i>versek</i>)	323
BENEY ZSUZSA:	Hogy valljalak, tagadjalak. József Attila két késői versének Isten-képe (<i>tanulmány</i>)	326
NÉMETH ANDRÁS:	Ima, toll és ecset nélkül (<i>vers</i>)	338
TANDORI DEZSŐ:	Érzületi majorság. Kísérlet Ottlik Géza <i>Buda</i> című regényének szellemi-pozitívista feltérképezésére (<i>esszé</i>)	339
TATÁR SÁNDOR:	Jókor érkezel a keresztúthoz, ne félj (<i>vers</i>)	348
DANYI ZOLTÁN:	Fejezetek (<i>kisprózák</i>)	349
HORVÁTH ÖDÖN:	Teológia (<i>vers</i>)	351
SOMLAI PÉTER:	Menyegzős vacsora (<i>vers</i>)	352

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

RÓNAY LÁSZLÓ:	Tverdota Györggyel	353
---------------	--------------------	-----

KRITIKA

RÓNAY LÁSZLÓ:	Tverdota György: <i>Tizenkét vers</i>	363
---------------	---------------------------------------	-----

SZEMLE

(a részletes tartalomjegyzék a hátsó borítón)	365
---	-----

A 311., 313., 314. és a 316. oldalon „Jessze fája”-ábrázolások, a 322. oldalon a Keresztre feszített Jézusról nevezett Boldog Mariam nővér képe

Húsvéti ember

A keresztények heteken át ünneplik a húsvétot. Annyi ideig, ameddig az evangéliumok tanúsága szerint a feltámadt Jézus újra meg újra megjelent övéinek, hogy bizonyítsa: él; s hogy megsejtesse velük ennek az új, Istenben feltámadott létnek addig ismeretlen világát. Nem elég azonban, hogy tanítványai megbizonyosodnak feltámadásáról, és szemük rányílik az öröklét távlataira. Fel kell fogniuk azt is, hogy a Feltámadott továbbra is velük van, itt, e földi létben, csak éppen más alakban, mint eddig. Az első keresztény közösségek erről a mindig új meglepetéseket tartalmazó tapasztalatról számolnak be: találkoznak vele a Lélekben, az Eucharisziában, a rászoruló szegényben, a testvérközösség hitében és szeretetében.

A tanítványoknak nem elég elhinniük azt, hogy Jézus él. Meg kell ismerkedniük avval az új étellel, amely Jézus feltámadásával kezdődött el, s meg kell tanulniuk azt, hogy ez az életforma hogyan valósítható meg már most, itt a földön. Erről írja Szent Pál: „Krisztussal együtt ti is feltámadtatok. Keressétek tehát azt, ami odafönt van. Az égiekre irányuljon figyelmetek, ne a földiekre.”

Sajátos új világ tárul fel a feltámadásban hívó ember előtt. Ennek láttán átértékeli addigi életét, annak tartamát, de tartalmát is. Új értelmet nyer az idő. Az idősödő felnőtt egyre riadtabban-fájdalmasabban tapasztalja, hogy életének ideje visszafordíthatatlanul fogyatkozik, a teljes meghalásig. — A húsvéti ember is halálra szántan él, de megnyílik előtte a halál utáni élet távlata — nem csupán az idő meghosszabbításaként, hanem a beteljesült, boldog élet ígérétevel.

Új értelmet kapnak azonban az életünket kísérő örömök és fájdalmak is. Az ember természetes életöszönével keresi az örömet, és próbál elmenekülni a fájdalmak elől. Többé vagy kevésbé, előbb vagy utóbb, de mindenki kudarcot vall mindkét törekvésében. — A húsvéti ember tudomásul veszi a világ törekénységét és töredékességét, de ezt nem sztoikus rezignációval könyveli el, hanem az elkövetkező beteljesedés reményével: örömei a boldogság előízét hozzák, a szenvedést pedig — ahogy a halált is — elfogadhatóvá teszi a tudat: mindez öröme fordul a feltámadásban.

A keresztény ember két világban él. Ez teszi fájdalmassá és örömtelivé az életét, ez feszíti ki a földi és az égi valóság közé. Áldott feszültség ez, óriási feladat és ajándék. Élni ebben a világban, vállalni annak minden gyöngeségét. S ugyanakkor élni a másik, a feltámadott valóság reményében, törekedni arra, hogy annak törvényei szerint cselekedjék. Az apostolok a feltámadás tanúiként jelentek meg az emberek között. Ez a keresztények feladata, ez minden ember esélye a boldogabb életre.

Az Eucharisztia

Hitünk misztériuma, ajándék, amellyel Krisztus megajándékozta egyházát

Godfried Danneels biboros írása megjelent az *Eucharistia. Encyclopédie de l'Eucharistie.* (Dir. Maurice Brouard. Cerf, Paris, 2002) című könyv előszavaként.

Első kép: a lábmosás

Nagycsütörtök este ránhagyta az Úr hitünk legnagyobb misztériumát, saját testét és véré. Mintha olyan egyszerű volna mindez! Terített asztal, rajta a kenyér és a bor; az asztal mellett Jézus, Péter, a Tizenkettő. De ezen az estén úgy beszél az Úr, ahogyan addig sohasem; olyan jelentőségteljes mozdulatokkal fordul társaihoz, mint még soha. Az egyház, amely már összegyűlt Ura körül, a szeretetnek szokatlan intenzitású idejét éli át vele együtt, meleg, testvéri összetartozásban; együtt éli át vele a szorongás és a sötétség óráját.

Erről a misztériumról és erről az óráról szólhatnánk az egzekták és a teológusok precíz, szakszerű nyelvén. Erről a beszédmódról az egyház nem mondhat le soha. De használhatjuk a szív nyelvét is, az ámulatét és a szeretetét. Ezt a beszédmodot választjuk: a Szentlélekét, aki által lélegzik az egyház. Ez az elmélkedés nyelve is. Elmélkedjünk hát négy képről! Szemléljük őket a hit szemével és olyan szívvel, amely szeretettel van teli.

Szent János megfélemedezett volna róla? Az ő evangéliuma egy szót sem szól arról, hogy valójában mi történt az utolsó vacsorán. Hihetetlen. A többi evangélium mind beszámol erről, sőt már Pál apostol is. Nem úgy van, beszél erről János: mint ötödik tanú. Csakhogy újszerű pillantással néz az Eucharisziára, hogy olyan üzenetet juttasson el hozzánk, amely a többi beszámolóban még nem jutott kifejezésre. A mélybe tekint, mert „a lényeg láthatatlan”. A Vacsorának valamiféle röntgenképét adja át nekünk.

Jézus megmossa tanítványainak lábát. A házigazda vállalja a rabszolga alázatos szerepét. A legnagyobb: mindenek között a legkisebbé teszi magát. A lábukat mossa meg, nem a kezüket. Az Úr vállalja, hogy mindegyiküknek szolgálja legyen. Megmutatkozott ez már abban a gesztusban, amelyben kenyér s bor alakjában fölkinálta magát, a szavakban is, amelyeket kimondott: „Ez az én testem, amely értetek adatik.” De ha János nem értelmelte volna, vajon megérthették volna valaha egész mélységében a megalázkodásnak és a szolgálatnak ezt a misztériumát? Fölfigyeltünk volna valaha is arra, hogy meddig megy el értünk Isten szeretete: egyszülött Fia rabszolgánkká teszi magát. A lábmosás a szeretet ikonja az egyházban. „Nem látjátok — mondja János —, valahányszor az eucharisztikus misztériumot ünneplitek, a szimbólumok titoktartó leple alatt minden templomotokban ugyanez a jelenet ismétlődik meg. Az Úr láthatatlanul az asztal elé kerül, hogy megmossa mindegyikőtök lábát, kezdve a legkiseb-

beken, a bűnösökét is.” Mi figyelmetlenek vagyunk, nem vagyunk igazán jelen, alig eszmélünk rá arra, hogy mi történik velünk. Péternél még így sem vagyunk ügyetlenebbek. Kábultságunkból, amely erőt vesz rajtunk, János igyekszik kisegíteni minket, szánkba adja Péter tiltakozását: „Uram, te mosnád meg a lábamat?”

A lábmosságban feltárul a misztérium: Isten szeretetének természete. Ahogy azt Péter megtapasztalta: Isten előbb és sokkalta jobban szereti az egyházat, mint ahogyan az szereti Urát. Akárcsak Mária: mindent ajándékként kap meg, mielőtt bármit tehetne viszonzásképpen. Épp ez Pál tapasztalata is: a hit és az alázatos engedelmesség által jutunk el a megváltásra, kegyelemből, nem saját érdemeinknek köszönhetően.

Még egyet lépnünk kell tovább. A lábmosság nem pusztán egy meghatározó jelenet, amelyet szemlélnünk, amelyen elmélkednünk kell. „Értitek, mit tettem veletek? Ti azt mondjátok rólam: »a Mester, az Úr«, és jól mondjátok, mert az vagyok. Akkor hát, ha én, az Úr és a Mester megmostam a ti lábatokat, nektek is mosnotok kell egymás lábát; mert példát adtam nektek: amit én tettem veletek, tegyétek ti is egymással!” (Jn 13,12–15.) Ilyeténképpen az egyház meghívást kapott egy kettős alázatosságra. Először is, hogy az Úr kegyelmére nyitva maradjon, engedje, hogy az Úr szolgálja őt. Másodszor, hogy ezt a kegyelmet ne tartsa meg magának, hanem adja tovább a testvéreknek és a nővéreknek, válják ő maga a szolgáljukká.

Második kép: az utolsó vacsora

Térjünk rá most az utolsó vacsorára, ahogyan annak történetét felidézi a többi evangélista meg Pál apostol.

Jézus elérkezett az „ő órájához”. Mindent előre látott: az idő semmi váratlant nem hozhatott elé. Ő ura az időnek: „Vágyva vágytam rá, hogy elfogyasszam veletek ezt a húsvéti vacsorát, mielőtt szenvednék” (lásd Lk 22,15). Gondosan előkészíti a vacsorát, maga törődik még a részletekkel is. Pétert és Jánost elküldi a városba maga előtt. Pétert és Jánost, a két oszlopot, ők hordozzák az egyházat és az Eucharisziát: ez a két oszlop a papság és a szeretet. Ahhoz, hogy ezt a lakomát megülje, az Úr-nak is meg az egyháznak is szüksége van mind a kettőre, a papságra is meg a szeretet közösségére is, vagyis Péterre és Jánosra. Egyik sem megy semmire a másik nélkül. Az Eucharisziát a pap és a közösség „celebrálja”, mindegyik a maga szintjén, a „papi hatalom” és a gyülekezet szeretete által.

Jézus részéről két gesztus és egy kettős kijelentés maradt ránk: ez nagyon kevés. De bőségesen elegendő ahhoz, hogy az egyház éljen belőle, „amíg ő vissza nem tér”. „Fogta a kenyeret...” Minden biztonnyal kezébe vette: hogyan oszthatta volna ki másképp az asztaltársai közt? De az evangélisták külön felhívják a figyelmünket erre a mozdulatra: kezébe veszi a kenyeret. Jézus kezében az Eucharisztia a teremtés minden gazdagságának s az emberi munka gyümölcseinek foglalata. Isten végső beteljesedése-

hez juttatja a teremtest; a kenyér meg a bor az ő istenségével telik el olyannyira, hogy el is tűnik a Fiú testében és vérében.

„Megtörte...” Lám, egy másik cselekvés, amelynek szintén súlya van. Említi is mind a három szinoptikus evangélista. Ez a megtörés sokkal több valami hasznos mozdulatnál, bár ahhoz is nélkülözhetetlen, hogy mindannyian ehessenek abból az egy kenyérből. Ebben a gesztusban az egész keresztény hagyomány utalást lát a szenvedéstörténetre. Az Úr odaadja magát, hogy összeűzsa, megtörje a fájdalmat. „A mi bűneinkért törték össze” — mondja Izajás (53,5). Az Eucharisztia Jézus mindent vállaló engedelmességét, Atyjának adott gyökeres igenjét rejtí egyszerű gesztusok mögé. Ebben élte le egész életét: ez vált teljessé a kereszt igenjében. De mindez már benne van, benne rejtőzik a nagycsütörtök este eucharisztikus gesztusaiban.

Miután megtörte a kenyeret, azt mondja Jézus: „Ez az én testem, mely értetek adatik, ez a vérem kelyhe, amely értetek kiomlik.” Ezt az alapító ígét hagyta örökségül az egyházra az idők végéig. Az egyházat az ő Urának testi jelenléte elkíséri egészen addig, amíg Ő újra el nem jön. Az egyház megbízik ebben a szóban, belőle él. Úgy őrzi, ahogyan Mária megőrzött mindent: ő is a szívében. Az egyház ezt a szót egy olyan realizmussal értelmezi, amely nem tűr semmiféle magyarázkodást: nem valami egyszerű, üres szimbólumot lát benne, valamifajta merőben lelki emléket. „Jézus emléke” nem pusztán lelki tény, oly mértékben valóság, hogy csakugyan jelenvalóvá teszi azt, amit szimbolizál. Még ha századok óta szüntelenül mormol is a kételkedő kérdés, amellyel János szerint a zsidók fogadták Jézusnak a kenyérszaporítást követő beszédét: „Hogyan adhatja ez nekünk a testét eledelül?” (Jn 6,52); „Kemény beszéd ez, ki hallgathatja tovább?” (Jn 6,60). Az egyház soha nem tagadhatja meg az engedelmességet, amellyel Jézus meghagyását fogadnia kell: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.”

Harmadik kép:
Júdás árulása

A nagycsütörtöki vacsorára árnyék vetődik: egy a tizenkettő közül, aki a többiekkel együtt ott ül az asztalnál, elárulja az ő Urát. János megmondja ezt már jó előre, még mielőtt belekezdene a lábmossás történetébe. Először Jézusra mutat rá: „szerette övéit, mindvégig szerette őket” (Jn 13,1), azután nyomban hírt ad az árulásról: „Az ördög már szívébe ültette az Iskarióti Júdásnak, Simon fiának azt a szándékot, hogy elárulja őt” (Jn 13,2b).

Jézus nem áll ellen a gonosznak: hagyja, hogy megtörténjék minden. Szabadon lép be saját Szenvadásébe, mikor találkozásuk ideje eljön, maga megy elébe annak, aki elárulja. Most még le is térdel előtte, hogy megmossa a lábát, ahogyan majd a kertben a csókját elfogadja. Semmi kétség, az a dolgunk, hogy szembeforduljunk a rosszal. De az Evangélium megtanít egy olyan logikára, amely felülmúlja a kölcsönös igazságosságot. Ez az utóbbi vállalja azt a kockázatot, hogy beleveessen a kegyetlenség spirál-

jába s a bosszú ördögi körébe. Mi sohasem fogjuk egészen megérteni azt a beszédet, amely szerint oda kell kínálnunk a bal arcunkat annak, aki megütötte a jobbot. Amint soha sem fogjuk egészen érteni azt sem, hogy csak a megbocsátás és a szeretet lesz képes emberivé tenni a világot. Isten egészen másképpen szeret, mint mi: hogy hogyan, az az ő titka. Kinyilatkoztatta előttünk, de nem magyarázta meg. Egy bizonyos: Júdást Jézus továbbra is barátjának tekinti. Annak, aki „lámpásokkal, fáklyákkal és fegyverekkel” megy a Getszemáni kertbe (Jn 18,3), Jézus azt mondja: „Barátom...” (Mt 26,50).

Elárultatni egy baráttól. A zsoldárok századok óta ismerik ezt a fájdalmat. Jézus nem akart kitérni az elől a nem-emberszívűnek-való csapás elől, akarta, hogy ez őbenne beteljesedjék. Ezzel valósággá vált a zsoldáros panasza: magának az Isten Fiának sorsa lett. Azokkal a bármely időben élt emberekkel együtt, akiket barátjuk árult el, Jézus is elmondhatja magáról: „Még ha ellenségem fordult volna ellenem, azt el tudnám viselni... De te, akit közelállónak ismertelek, barátomnak, bizalmasomnak, akivel együtt jártunk az Isten házába...” (Zsolt 55,13–15). „Még a barátom is, akiben megbíztam, aki a kenyeremet ette, sarkát emeli ellenem” (Zsolt 41,10). Maga Jézus még eucharisztikus testét is odanyújtja annak, aki elárulja őt. Majd hozzáteszi: „Amit meg kell tenned, tedd meg gyorsan...” (Jn 13,27). Júdás kimegy. János ezzel fejezi be: „Éjszaka volt...” (Jn 13,30).

A híveknek, valahányszor helyet foglalnak az Eucharisztia asztalánál, emlékezniük kell az árulásnak erre az éjszakájára, és magukba kell nézniük: „Aki a kenyeremet eszi, sarkát emeli ellenem...” Meg kell különböztetnünk az Úr Testét és Vérét, különben „saját ítéletünket esszük és isszuk” (1Kor 11,29). Az Úr senkit se vet el gyöngesége miatt. A Passió éjjelén elég Péterre néznünk. Azt sem veti el, aki maga sem tudja, mit tesz, még ha rászól is, hogy lelkiismeretét álmából felriassza. De a szív álnoksága lesújtja: „Égészen megrendült lelkében” (Jn 13,21).

**Negyedik kép:
a búcsúbeszéd**

Abban a percben, amikor minden elsötétülni látszik, Jézus beszélni kezd. Olyan tiszta és meleg szavakkal, ahogyan addig még sohasem szólalt meg. Ennyire nyíltan nem beszélt még soha. A búcsúbeszéd szavai ég és föld között feszülnek. Ez a Jézus itt van még mindig velünk, a földön, vagy már visszatért Atyjához? Ezután kell elviselnie a szenvedést, vagy tán fel is támadt már? Mindenesetre most föltárja a végső titkokat a Tizenkettő előtt, meg azok előtt, akik majd utánuk következnek.

Először magát nyilatkoztatja ki: megmondja nyíltan, hogy kicsoda. Nem a próféták egyike volna, bár a legnagyobb közülük. Ő az Atya egyszülött Fia, épp arra készül, hogy visszatérjen hozzá. Még többre készül: hogy elvezesse övéit is egészen az Atya szívéig, és megismertesse velük az Atyát. Az Atya nagyobb Mózes Istenénél, aki úgy mutatkozott be: „Én veletek

leszek.” Jézus Atyja és minden emberé. Az Atyát soha senki sem látta, most kinyilatkoztatja Az, aki az Atyánál van. Mindenkinnek egy a dolga: hogy a Fiúra tekintsen. „Fülöp, aki engem lát, látja az Atyát is...” (Jn 14,9). Szolgák voltak idáig, mostantól barátai. Jézus minden titkába beavatja őket: „Mindazt, amit Atyámtól hallottam, tudtotokra adtam. Így hát nem szolgáknak hívlak többé titeket, hanem barátaimnak...” (Jn 15,15).

Az Atya és a Fiú után Jézus a Lélekről is beszél. Ez a Lélek sohasem hagyta magára őt. Azóta, hogy a Jordánban megkeresztelkedett, mindenki tudhatta ezt. A Lélek vezette, akármit mondott vagy cselekedett. Tőle eredtek szavai, csodatettei. Most ez a Lélek vezeti majd át a halál borzalmain, hogy azok ne diadalmaskodjanak rajta. Ő támasztja majd föl a harmadik napon. Jézus nem úgy fog meghalni, mint annyi próféta, aki összetört küldetésének terhe alatt. A Lélek legyőzi majd a világot, s az egyházat megtanítja majd a teljes igazságra, mellette lesz, amikor oda kell állnia a történelem megannyi ítélőszéke elé.

Jézus és a Lélek azóta is teszi mindezt minden egyes eucharisztikus istentiszteleten. Jézus áll a gyülekezet közepén: ő szól az Atyához, ő beszél az Atyáról, önmagáról meg a Lélekről. Az Utolsó Vacsorán felhangzó beszéd sohasem fog el, nem lesz soha vége. Az Eucharisztia azon a világosan kijelölt ponton foglal helyet, ahol egymásba kapcsolódnak a szeretet fiai, s oly erős fészket alkotnak, hogy azt senki soha szét nem verheti. Mind együtt vannak ott a szereplők, egymással szoros kapcsolatban: az Atya, Jézus, a Lélek, a tanítványok. Az Atya szereti a Fiút, mindketten a Lelket; a Fiú szereti az Atyát, a Lélek pedig nem más, mint az a szeretet, amely az Atyát és a Fiút egyesíti, annyira, hogy maga is egy harmadik Személy lesz. Jézus szereti tanítványait, azok is szeretik őt. Végül a tanítványokat egymással összekapcsolják ugyanannak a szeretetnek kötelékei, amely magában a Háromságban él. Az egyházba az Eucharisztia szövi bele a szeretet aranyszálait. A szónak minden értelmében.

Végül Jézus egy nagy főpapi imában önmagát szenteli meg. Hálaadó, eucharisztikus imádság ez, önmagáért mondja el. E hosszú imádság elvégzésével Jézus olyan állapotba kerül, mint egy Istennek szentelt áldozat, mint egy új Izsák. Ő a Bárány, akit felajánlottak áldozatul, „áll mintegy megölve” (Jel 5,6). Többről van itt szó, mint Ábel áldozatában vagy Ábrahámében, vagy abban a kenyérben és borban, amelyet Melkizedek mutatott be áldozatul. Ez maga a Fiú, aki tökéletes engedelmességben Atyjának ajánlja és a Lélek hatalmára bízta magát.

Íme, ez történt „azon az éjszakán, amelyen átadatott”. Íme, ez történik a jelek titokteljes fátylai alatt minden eucharisztikus istentiszteleten, minden szentmisében. Íme, ez hitünk misztériuma, ez az a nagyszerű ajándék, amellyel az Úr megajándékozta egyházát.

Feltámadás és élet

1923-ban született Budapesten. 1944-ben belépett a jezsuita rendbe, a római Gergely Egyetemen teológiai doktorátust szerzett. 1956-tól 1993-ig a tokiói Sophia Egyetem Hittudományi Karának professzora volt. Jelenleg az Apor Vilmos Katolikus Főiskola tanára. Legutóbbi írását 2004. 11. számunkban közzöltük.

„A zsidók főpapjainak és véneinek holmi vitás kérdéseik voltak Pál ellen a vallásuk dolgában, és valami meghalt Jézust illetően, akiről Pál azt erősítgette, hogy él.” Lukács szerint Fesztusz, római helytartó így tájékoztatta Agrippa királyt és nejét, Berenikét a fogóságban tartott Pál apostolról (ApCsel 25,19). Mind a mai napig nem szűnt meg ez a vitatkozás az emberek között erről a „valami Jézusról”, akiről nemcsak Pál, hanem sokan mások is azt „erősítgetik”, hogy él. Ez döntő kérdés ma is emberek milliói számára. Ma is sokmilliónyian magukévá teszik Pál szavait, amelyeket alig 35 évvel Jézus halála után írt: Ha Krisztus nem támadt fel, akkor hiábavaló a mi igehirdetésünk, és hiábavaló a hitünk is, még mindig bűneinkben vagyunk, halottaink elvesztek, mi keresztények pedig nyomorultabbak vagyunk minden más embernél. Krisztus azonban feltámadt a halottak közül, mint a halottak zsengéje! (1Kor 15,14–20).

Hihető-e ez a húsvéti örömhír a mindent letaroló halál hatalma alatt élő 21. századi emberiség számára? Egy bécsi templom kriptáját tekintettem meg néhány éve, ahol a különleges fizikai körülmények között a fakoporsóban eltemetett halottak múmiához hasonló formában évszázadokig fennmaradtak. A testek belseje mintegy kiürült, az elszürkült bőr viszont szinte épen megtartotta eredeti formáját. Ott feküdtek egymás mellett, jól felismerhetően, fiatal lányok és férfiak, öreg emberek és asszonyok, mozdulatlanul. Az idegenvezető rájuk mutatott, és könnyedén odavetette: „Hát csak ez marad meg az emberből. Nem sok...”

Tényleg „csak ez marad meg az emberből”? Tényleg csak „percemberkék” vagyunk mindnyájan, akik sürgünk-forgunk, de pár év múlva belehullunk a nagy semmiségbe? Jézus hitte, hogy nem így van. Hitt Ábrahám, Izsák és Jákob Istenében, hitte, hogy a régen meghalt Ábrahám, Izsák és Jákob most is él, mert „Isten nem a holtaké, hanem az élőké, hiszen számára mindenki él” (Lk 20,38). Jézus tanítványai is osztották ezt a hitet, és — bár arra nem számítottak, hogy a kivégzett Jézus néhány nap múlva élőként fog megmutatkozni nekik — habozás nélkül el tudták fogadni, hogy az emberiség történetében nem a halálé, hanem az életé a végső szó. Hiszen van Isten, és ez az élő Isten „az élet barátja” (Bölcs 11,27). Képesek vagyunk-e mi is ezt hinni, Jézus szavára, vagy a feltámadt Jézussal való találkozásukról tanúskodó 2000 év előtti egyszerű galileai és júdeai emberek szavára?

Kozmikus
megközelítés

Úgy gondolom, korunkban Jézus feltámadásáról, és általában a holtak feltámadásáról szóló tanítást a szokottnál szélesebb összefüggésben kell tárgyalni, hogy jelentőségét felfogjuk. Magánál az

életnél kell kezdenünk a gondolkodást. Mi az élet? Annyira megszoktuk, hogy csupa élőlénnel vagyunk körülvéve, és hogy magunk is élőlények vagyunk, hogy már nem is csodálkozunk el az élet felfoghatatlan misztériumán. Pedig bizony az élet felfoghatatlan. Miért állnak össze az elemi részecskék és atomok szerves molekulákká? Miért kezdenek ezek a molekulák sejtté alakulni? Miért igyekeznek a sejtek önmaguk formáját megőrizni, szaporítani, terjeszteni, egyre komplikáltabb szervezetekbe összeállni? Miért jelenik meg az élőlényekben valami furcsa „belső”, valami tudatféle, amely céltudatosan reagál és irányít? Mennél összetettebbek és komplikáltabbak az élő sejtek, annál élesebb és tágabb lesz ez a tudat. Állatoknál a kifejlett agy következtében már egészen nyilvánvalóan átveszi a szervezet vezetését. Irányítja a támadást, védekezést, párosodást, kicsinyek nevelését, csoportokba szerveződést.

A mai fizika egyre világosabban kimutatja, hogy az életnek e jelensége nem lehet csupán véletlen műve. Egyszerűen nincs elég idő az ősrobbanástól napjainkig, hogy az élővilág színpompás sokasága véletlen „dobások” révén kialakuljon. A kozmosz kezdettől fogva „emberarcú”, a kozmikus állandók — nem szükségképpen, hanem ténylegesen — olyanok, hogy kialakulhatott a fauna, a flóra és az emberiség. Ha csak egy icipicit eltérnének a tényleges értéküktől ezek az „állandók”, soha élet meg nem jelenhetett volna a világmindenségben.

Világosan meglátta ezt a zseniális gondolkodó, Teilhard de Chardin, amikor egy „radiális energiáról” beszélt, amely a szét hullást, uniformizálódást, passzivitást létrehozó erőkkkel szemben egyre valószínűtlenebb, egyre magasabb rendű, egyre összetettebb, egyre szebb és egyre mélyebb belsővel rendelkező lényeket hoz létre.

E megállapítás magában véve még nem a transzcendentális, teremtető Isten létének a bizonyítéka, mert ez a „radiális energia” származhatna egy világlélekből is, abból a nagy, láthatatlan Életből, amely egyes buddhista gondolkodók szerint a világmindenség gyökere.

Megmarad azonban a tény, hogy minden ellenkező valószínűséggel szemben az Élet millióágú fája itt e földön teljes sikerrel nagygyá növekedett. A legnagyobb természeti katasztrófák, a legfélemlőtlenebb emberi viselkedések sem tudták megtörni burjánzó energiáját.

Az antropológiai kérdés

Itt felmerül a kérdés: ez az egész hatalmas „színjáték” csak egy káprázatos hullám-e, amely majd újra belesimul a kozmosz kaotikus csendjébe? Ha csak a növény- és állatvilágot nézzük, erre a kérdésre biztos feleletet nem adhatunk. A világmindenséghez azonban hozzátartozik az ember is. Az embernek pedig olyan „belseje”, olyan tudata van, amelyben felmerül a *végtelen* és az *örök* gondolata. Amióta pedig az a gondolat az emberiségben felme-

rült, az emberek nem tudnak belenyugodni az értelmetlen elmúlásba. Minden népnél, minden vallásnál megtaláljuk a halál utáni élet meggyőződését. A kőkorszakbeli ember a legnagyobb gondal temette el halottait, és melléjük tette használati eszközeit, hogy semmiben se legyen hiányuk. Az egész egyiptomi kultúra a halál utáni élet körül forgott, és óriás piramisokat, hatalmas sírvárosokat hozott létre. A görögöknél nemcsak az orpheuszi és egyéb misztériumok regéltek a halál utáni életről, hanem a bölcselek, Platónnal az élükön, ezt az életet tekintették az emberi lélek igazi életének. Az újkor legkritikusabb gondolkodói, Kanttal az élükön, érvelnek a halál utáni lét fennmaradásának erkölcsi szükségességéről. Az egész világon elterjedt halottak hete vagy halottak napja megmozgatja az egész társadalmat. Japánban például az augusztusi halottak hete alatt mindenki rendbe hozza a sírokat, és énekelve lejt táncokat a halott ősök bennünket meglátogató szellemeivel.

Karl Rahner fogalmazta meg találóan az emberiségnek ezt az általános meggyőződését: „der Mensch ist das Wesen der Endgültigkeit” — „az ember a véglegességet létrehozó lény”. Az ember minden értelmes, szabad akarati elhatározása és tette az illető ember végleges lényét, a halál után is megmaradó lényét formálja. Az idő minden pillanata az isteni örökkévalóságot érinti. A végtelen Igaz és a végtelen Jó horizontjában történik minden valóban emberi tett. Ezért ezt nem „falhatja fel” az idő könyörtelen múlása. A végtelenül igaz és végtelenül jó Isten alakítja ki így, az emberrel együtt, az Isten Országának örökké megmaradó valóságát. Ennek egyik bizonyítéka a lelkiismeret parancsának abszolút jellege. Miért is kellene a lelkiismeret parancsa szerint akár az életünket is (és így annak minden jövő, evilági lehetőségét) feláldozni, ha ezzel a lelkiismerettel nem lennénk a Végtelennel közvetlen kapcsolatban? Ha minden abszolút értékű emberi (egyéni vagy közösségi) értékteremtés végül az elmúlás semmijébe hullna, semminek sem lenne értelme. Az élet nagyszerű és értelmes kibontakozása pedig éppen a csúcspontján az abszurdumba hullana.

Jézus Krisztus emberi feltámadása

Jézus Krisztus feltámadása teljesen megfelel ennek az emberben kicsúcsosodó lényegi struktúrának. A kereszten meghaló ember Jézus mindennél nagyobb szeretete nem válhatott semmivé csak azért, mert Jézusnak megállt a szíve, és megszűnt agyának fiziológiai működése. „Az Atyaisten feltámasztotta”, vagyis Jézus embersége az Istennél elnyerte végleges beteljesedését.

Az ilyen gondolkodásmód, természetesen, teljesen ellenkezik a ma divatos redukciós gondolkodással. Redukciósan gondolkodó tudósok számára Mozart 40. szimfóniája nem más, mint különböző frekvenciájával rezgő levegőhullámok sorozata, az emberi szellem nem más, mint hormonális mirigyek váladéka, a gondolko-

dás nem más, mint elektromos kisülések az agysejtek között, Van Gogh napraforgója nem más, mint a szempálcikákat serkentő és érthetetlen módon sárga látást produkáló foltok tömege, a világ-mindenség pedig nem más, mint rezgő hurkok vibrálása.

Mindent lehet alulról is és felülről is nézni. Mindkét nézésnek van értelme, de csak felülről nézve lát jól az ember. „La synthèse tient par l'en-haut” — „A szintézist a »fent« tartja össze”, mondta már helyesen Teilhard de Chardin.

A testiség lényege

Persze a fenti magyarázat csak akkor lesz érthető, ha Jézus feltámadását, és általában az emberek feltámadását nem primitív módon a jelenlegi, időbeli életformába való visszatérésként fogjuk fel. Kétségtelenül felfoghatatlan az ember számára a feltámadt test állapota. Pál maga is küszködött ezzel a kérdéssel. A korintusi levélben felsorolt magyarázatainak egy része túlhaladott természettudományos felfogásokat tükröz (vö. 1Kor 15,36–41). Ma már nem állíthatjuk, hogy az elvetett mag előbb meghal, és aztán Isten ad neki sajátos életet. Halott mag sohasem fog kikelni. Azt sem állíthatjuk, hogy az égitestek anyagilag mások, mint a földi testek. Az égitestekben ugyanis ugyanazokat az elemeket találjuk, mint a földi testekben. Amikor azonban Pál a feltámadt testet „romolhatatlan, dicsőséges és erős” testnek mondja, már közelebb visz a megértéshez (1Kor 15,42–43). A legérdekesebb állítása pedig az, hogy a feltámadt test „szellemi test” (*szóma pneumatikon*).

Számunkra nagyon szokatlan ennek a két fogalomnak párosítása. A „szellemi” éppen az „anyagi testtel” szembenálló valóságként szoktuk felfogni. A görög filozófiai gondolkodás számára valóban a „szellemi test” érthetetlen szó párosítást. Ha azonban a „szellemi” szót, a Szentírás szóhasználatának megfelelően, az Isten csodálatos életadó és felszabadító energiájának megjelöléseként fogjuk fel, akkor a kifejezés már nem annyira meglepő.

Pál maga valószínűleg nem tudta volna részletesebben megmagyarázni, hogy milyen is ez a „szellemi test”. Talán — Weissmahr Béla nyomán — az emberi „testiség” lényegét az önkifejezésben és a másokkal való kommunikációban találhatjuk meg. Testünk révén fejezzük ki mások számára lelkünk belsejét, és hozunk létre a másik emberben megértést és szimpátiát. Ez földi életünkben csak térbelien kiterjedt, megfelelően kifejlett és működő agy, valamint térbelien kiterjedt arc, nyelv, kéz stb. segítségével lehetséges. Nem zárható azonban ki, hogy az önkifejezésnek és kommunikációnak más formái is léteznek, annál is inkább, mert a jelenlegi térbelien kiterjedt eszköztárunk sok tökéletlenséggel párosul. A térbeli kiterjedtség miatt ragadhatnak meg mások és hurcolhatnak oda, ahova nem szeretnénk menni, testünket börtönbe zárva vagy kezünket megbilincselve korlátozhatják szabadságunkat, térbeliségünk nehezíti a távolságok legyőzését, agysejtjeink és érzék-

szerveink meghibásodása megakasztja a kommunikációt. A „szellemi test” viszont mindezekről a korlátokról mentes, tiszta önkifejezés és kommunikáció. Nemcsak Istennel egyesülnek az üdvözültek, hanem a „szentek közösségét” is alkotják.

A „szellemi testbe” átváltozó feltámadás mikor megy végbe? A hagyományos felfogás szerint Jézus esetében ez a halála után harmadnapon történt, Szűz Mária esetében rövidesen halála után, a többi ember esetében a világ végén. Újabban azonban neves teológusok és egzégéták, mint Gisbert Greshake és Gerhard Lohfink úgy vélekednek, hogy a feltámadás mindenki számára már a halál pillanatában bekövetkezik, és a világ végén éri el teljességét. Candido Pozo, Josef Ratzinger és mások élesen ellenzik ezt az új nézetet. A vita még tart. Úgy gondolom, hogy a halál pillanatában történő feltámadás hipotézise komoly megfontolást érdemel.

Istenképmásiaság mint dinamikus energia

Mindezek alapján érdemes megvizsgálnunk, hogy Krisztus feltámadásába vetett hitünk miképpen módosítja antropológiánkat. A II. Vatikáni zsinat *Gaudium et spes* kezdetű konstitúciójában az emberi személy méltóságának szentelt fejezet első része: „Az ember Isten képmása” címmel kezdődik (12. pont). Utal ez a rész a Teremtés könyvének szavaira: „Megteremtette Isten az embert a maga képére, Isten képére teremtette őt” (Ter 1,27). Érdekes módon, az ószövetségi Szentírás egyéb részei ritkán utalnak erre a fontos állításra. A Teremtés könyvének 6. fejezetében olvashatjuk a következő szavakat: „Aki embervért ont, ember ontsa ki annak véré, mert az ember Isten képére alkottatott” (9,6). Ezen az egy szövegen kívül az ember istenképmásiaságára utaló egyéb szöveg sem a Törvényben, sem a próféták könyveiben nem található. Az ószövetségi bölcsesség irodalomban viszont már találunk utalásokat: „Isten az embert földből teremtette, a maga képére alkotta, és úgy rendelte, hogy ismét azzá változzék” — írja Sirák fia (17,1), ami nem nagyon biztató perspektíva. A görög gondolkodás hatását tükröző Bölcsesség könyvében viszont már ez áll: „Isten halhatatlannak teremtette az embert, és saját hasonlóságára és képére alkotta” (2,23).

Egészen új szempont jelenik meg a páli levelekben. E levelek Jézus Krisztusról állítják az istenképmásiaságot: „Krisztus Isten képmása” (2Kor 4,4), „Krisztus a láthatatlan Isten képmása” (Kol 1,15). Ennek alapján írja a *Gaudium et spes* az emberi személy méltóságát taglaló fejezet végén: „Az ember misztériuma csak a megtestesült Ige misztériumában világosodik meg igazán. Ádám, az első ember ugyanis az eljövendőnek, tudniillik az Úr Krisztusnak előképe volt. Krisztus, az új Ádám, az Atya és az ő szeretete misztériumának kinyilatkoztatásában teljesen föltárja az embert az embernek, és megmutatja magasztos hivatását... Mivel ő az emberi természetet fölvette, nem elemésztette, e természet ezáltal

bennünk is nagy méltóságra jutott. Isten Fia ugyanis megtestesülését valamiképpen minden emberrel egyesült.” (22. pont).

A zsinat e szövegéhez lábjegyzetben Tertullianus következő szavait idézi: „Quodcumque limus exprimebatur, Christus cogitabatur homo futurus.” (*De carnis resurrectione*, 6) — „Mindabban, amit (Isten) az agyagban fejezett ki (Ádám teremtése!), (Isten) Krisztusra, a jövőző emberre gondolt.” Vagyis: az első ember megalkotása már Jézus Krisztus végett történt.

A chartres-i székesegyház északi kapujának boltívén a teremtés műveit fejezte ki az ismeretlen szobrász. Az utolsó domborműven az Atyaisten látható, amint a térdére boruló, még élettelen Ádám arcán teszi a végső simításokat. Az Atyaisten arca mellett azonban, alig kiemelkedve a dombormű háttéréből, egy másik arc látszódik: a Krisztusé. Az Atyaisten már órá gondolt az első ember teremtésekor, őfelé teremtett meg mindenkit.

„Ti magatokra
öltöttétek az
új embert...”

Ennek alapján a páli levelekben az ember istenképmásisága is új módon fejeződik ki: „Amint hordtuk a földi ember képét, úgy hordani fogjuk a mennyeknek (vagyis Krisztusnak) a képét is” (1Kor 15,49). „Ti magatokra öltöttétek az új embert, aki teremtőjének képmására állandóan megújul a teljes megismerésre” (Kol 3,10). „Fájdalommal szülök újra titeket, míg Krisztus kialakul bennetek” (Gal 4,19). „...Krisztus testének felépítése céljából, amíg mindnyájan... azzá a tökéletes emberré leszünk, aki megvalósította Krisztus teljességét” (Ef 4,13–14).

Azáltal tehát, hogy az újszövetségi Szentírás szövegei Jézus Krisztust nevezik Isten képmásának, valamennyi ember istenképmásisága dinamikus valósággá lett: mindnyájan a tökéletes képmás, Jézus Krisztus *felé* vagyunk megteremtve, hogy a Szentlélek működése és saját hitünk, megismerésünk és szeretetünk révén egyre inkább Isten képmásává legyünk.

Ezt a gondolatot az egyházatyák tovább fejlesztik. Különösen Irenaeus felfogása nagyszerű. Antonio Orbe értelmezése szerint Irenaeus a feltámadt ember Jézus Krisztust nevezi Isten tökéletes képmásának. Az örökké élő Isten ugyanis maga a szeretet, a feltámadt Jézus Krisztus pedig örökké él, szívében azzal a szeretettel, amelynél nagyobbat elgondolni sem lehet, vagyis azzal a szeretettel, amellyel megbocsátásért imádkozva életét adta mindenkiért, és teljes bizalommal Atyjának kezébe ajánlotta önmagát. Ez a feltámadt Jézus tehát az a képmás, amely felé minden halad, és amely Ómegaként vonzza maga felé a Szentlélek által az egész világot, és benne minden életet. Így dicsőül meg az Isten, mert Irenaeus szerint: „Az élő ember az Isten dicsősége” (*Adversus haereses* 4,20,7).

Öregek és öregség – a Bibliában

SZENNAY ANDRÁS

1921-ben született Budapestén. Bencés szerzetes, 1973–91 között panonhalmi főapát. A PPKE ny. professzora. 1972-től 1995-ig a Teológia felelős szerkesztője. Legutóbbi írását 2005. 2. számunkban közöltük.

Öregek, öregség, megöregedni... Mit mond erről az „öreg könyv”, a Biblia? Amikor erről gondolkodtam, „barátkoztam” a témával, talán különösnek tűnő megállapításra jutottam: a tengernyi szentírás-magyarázó (egzegetikai), továbbá a biblia-teológiai publikációkban csak elvétve találtam itt-ott néhány sort, lexikális anyagot, mely az „öregségről”, „a Biblia az öregekről” témákkal foglalkoznék. Napjaink szak- és népszerűsítő könyveiben, tanulmányaiban szinte kimeríthetetlen az anyag, mely az öregedéssel, öregséggel kapcsolatos biológiai, pszichológiai, szociológiai, kulturális vonatkozásokat tárgyalja. — És a Biblia? A figyelmes olvasó abban is találhat bőven anyagot, oktatást, figyelmeztetéseket — igaz, az Újszövetségben alig, de annál bővebben az ószövetségi Szentírásban. A következőkben a Bibliában található tanítással igyekszem — némi rendszerezéssel, de teljességre nem törekedve — foglalkozni.

Tisztelet az öregeknek

Az emberi életszakaszok értékelése korok szerint változott. Napjainkban fokozott a gyermekek és az ifjúság felé fordulás. Gyakran mondják-írják: a gyermek évszázadában, ifjúság-központú korban élünk. (Hogy valóban így van-e, arról el lehetne gondolkodni.) Úgy tűnik azonban, hogy napjaink ifjúság-központúsága jelentős eltérést mutat régmúlt és nem is oly régi időknek az öregekkel, öregkorral való értékelésével. Egyetlen példa: Nagy Szent Gergely pápa (6. század vége felé) ideális emberként és szerzetesként állította a világ elé Nursiai Szent Benedeket — azért, mivel már gyermekkorában „cor senile”-vel, az öregkor bölcs szívével volt megáldott (vö. *Liber Dialogorum* 2).

Az antik világnak, kiváltképp a régi Keletnek — s ide sorolhatjuk az ószövetségi időket — a szemlélete arról tanúskodik, hogy csakis a már teljesen érett, az öreg ember tekinthető „egészen embernek”. Szerinte a gyermek, a fiatal korú folyamatosan „in statu nascendi” él, a fiatal még „nem kész” ember, csak öregszik a „teljes emberség” felé. A fiatal Jeremiást húsz éves korában bízta meg Isten, hogy vállalja és végezze prófétai feladatát. Ő a küldetés ellen így tiltakozott: „Jaj, Uram, Isten! Nézd, nem tudok én beszélni, hiszen még ifjú vagyok” (Jer 1,6). S a tiltakozó fiatalembert meg is érthetjük, mivel tekintélye, szavának súlya csak annak volt, aki már az idősek közé számított.

Az ókori keleti, az ószövetségi idők embere — ritka kivétellel — nő volt, számos gyermek atyja, akit idősebb korában, öreg

éveiben nagy tekintélyű férfiként tiszteltek. „Gyermekeinek gyermeke az öregkor koronája, a gyerekek díszai pedig az ősök” (Péld 17,6). A tízparancsolat negyedik előírása, melyre az Újszövetség is hivatkozik (Kiv 20,12; Mt 15,4; Ef 6,1 stb.) elsősorban nem a gyermekeket tartotta szem előtt, hanem a felnőtt izraelitákat, akiknek tisztelettel kellett a velük lakó öregekkel viselkedniük. A héber szóhasználat szerint ez a tisztelet pozitív értékítéletet jelentett (*kabbed* — Kiv 20,12; MTörv 5,16; vö. Mt 15,4; Ef 6,1–3). Konkrétan: az öregeket nem szabad megütni, gyalázní (Kiv 21,15; Lev 20,9), tilos őket elítélni, megvetni (Mik 7,6; Péld 3,12), nem szabad nyakasan szembeszállni velük (MTörv 21,18.20). Ellenkezőleg: hallgatni kell rájuk, engedelmeskedni kell nekik (MTörv 21,18–20; Péld 22,22). Irántuk megértést, részvétet kell tanúsítani (Sir 3,12sk.). Ha bajban vannak, vigasztalni, támogatni kell őket (Rut 4,15). A példákat, melyek elsősorban a család öregeivel kapcsolatosak, még sorolhatnánk. De ugyanez áll minden öreg emberre vonatkozóan, például: „Becsüld meg az ősz fejet, add meg a tiszteletet az öregeknek...” (Lev 19,32).

Együttérzés és részvét

A tisztelet alapja egy ősi emberi érzést kifejező magatartásban gyökerezik: együttérzés, részvét a gyenge, beteges, védelemre szoruló öregekkel. A szükségét szenvedő, támogatásra szoruló idős emberekben (már az Ószövetségben!) Istent szolgáljuk, bennük magával Istennel találkozhatunk. A keleti népeknél — miként az Ószövetségben — következetes családi életkor-hierarchia alakult ki és maradt számos helyen máig is érvényben. Az idős tekintélyének tiszteletben tartása volt az alapja a családi, sőt a kiterjedtebb közösségi életnek. E biztos bázis nélkül egykönnyen úgy járhatott a közösség, amint azt Izajásnál olvashatjuk: „A seregek Ura megvon Jeruzsálemtől és Júdától minden erőforrást. Elveszi tőle a kenyeret és a vizet... a bírót és a prófétát és a vént, — a tanácsadót... Majd gyermekeket adok nekik fejedelmül, fiúkat, hogy azok uralkodjanak rajtuk... A népben majd egyik ember a másik ellen támad” (Iz 3,1–5sk.).

Az öregkor bölcsessége

Miként Egyiptomban és Mezopotámiában, úgy az Ószövetség világában is az *öreg* és a *bölcs* szavak szinonim fogalmak. Az ószövetségi iratok szerint a hagyományok őrzői az idős emberek, akik az utánuk következő generációk számára mind a vallási, mind a profán ismereteket közvetítik. „Ne vesd meg, amit az öregeknél hallasz, hiszen ők maguk is atyáiktól vették. Mert így tudásra teszszel szert... és meg tudsz majd felelni (Sir 8,9). A bibliai értelemben vett bölcsesség azonban több, mint csak tudás, az ismereteken kívül feltételezi, igényli az öregek személyes élettapasztalatait is: „Bölcsesség lakik a megőszült emberben és okosság a hosszú életben” (például Jób 12,12; és még számos könyvben: Sir 6,34; 25,3–6; Ez 7,26 stb.). Tudták már régen is, hogy a bölcs nem születik, bölcs emberré csak az idők múlásával válik valaki.

Az ószövetségi szemlélet szerint a hosszú élet az igaz és istenfélő élet gyümölcse és jutalma. „Az Úr félelme nyújtja az életet, a gonosz évei megrövidülnek” (Péld 10,27). A figyelmeztetés mindenkinek szól: „...ne felejtse el tanításomat, parancsaimat őrizd meg szívedben. Mert hosszú életet hoznak neked, szerencsés éveket és boldogulást” (Péld 3,1–2). Az igaz és becsületes öreg embert Isten szereti és megáldja. Az ilyeneket tisztelni kell és meg kell becsülni.

A Biblia szemlélete azonban nem elfogult, nagyon is reális. Bár nem szűnik meg figyelmeztetni az öregek tiszteletére, az idős kor értékeire, mégsem tör lándzsát semmiféle abszolutisztikus gerontokrácia (öregek uralma) mellett. Így például az Ószövetség korlátot szab mind a bírói, mind a papi működésnek (60, illetve 50 év; például Szám 4,35.39.43–47). Az újszövetségi iratokban pedig már szó esik — adott helyzetekben — a fiatalok presbiteri és episcopos-i feladatáról (például az 1Timóteus levélben). A Biblia nem elfogult, tudja, hogy vannak dőre, balga öregek. A bölcsesség az öregedés folyamatának nagyon pozitív, de nem szükségszerű velejárója. A Léleknek ezt az ajándékát — bár alig van még élettapasztalatuk — fiatalok is megkaphatják. Példaként említhetjük a fiatal József egyiptomi fellépését (Ter 41,38), Salamon vagy Dániel működését (1Kir 3 és Dán 13,50). És a fiatalon meghaltak? Nekik nem adatik meg, hogy elérjék a „bölcs öregség” korát? A Biblia válasza: „Aki korán tökéletes lett, nagy kort ért meg. Kedvét találta lelkében az Úr, azért sietett kimenteni a romlott világból” (Bölcs 4,13–14).

A Szentírás tanítása világos: tisztelni kell az öregeket. Ugyanakkor sem az öregséget, sem a fiatalságot nem szabad bálványként oltárra emelni. Isten kegyelmi ajándékát ingyen osztja öregnek és fiatalnak egyaránt.

**Félelem az
öregedéstől**

Ósi emberi tapasztalás — ritka kivétellel —, hogy mindenki meg szeretne öregedni, hosszú földi élet után vágyik. Mégis, amint múlnak az évek, egyre inkább gyarapodnak azok a tapasztalatok, hogy „felhőtlen” öregkort csak igen kevesen élnek meg. Nem is lehet ez másképp. Már az ókori rómaiak is közmondásként emlegették: *Senectus ipse morbus*, vagyis: az öregség — betegség. Nemcsak örömei vannak ennek az életszakasznak, hanem nehézségei is: elhagyatottság, betegség — és végül a halál. Öreggé válni nemcsak ajándék, kegyelem, hanem megpróbáltatások sorozatát is jelent(het)i.

*„Mindössze hetven év egész életkorunk,
nyolcvan talán, ha erősek vagyunk:
az is jobbadán hívság és törődés,
sebesen elszáll és elragadtatunk.”*

(Zsolt 89,10. Sík Sándor fordítása)

A szemek elgyengülnek (Ter 27,12; 1Sám 3,2.4.15 stb.). Gyötör a köszvény (1Kir 15,23), a szellemi erők lankadnak (Sir 3,13). — „Most nyolcvan esztendő vagyok. Meg tudom-e még különböztetni, mi a jó és mi a rossz? Ízlik-e még szolgádnak, amit eszik vagy iszik?” (2Sám 19,36 stb.). Az ószövetségi ember — miként a mai — rádöbben, hogy teremtményi volta, élete véges. Az öregséggel, elmúlással járó gondokról, lemondó melankóliáról tanít a Prédikátor beszédének utolsó szakaszában: „Gondolj Teremtődre ifjúságod napjaiban, mielőtt megérkeznek a gonosz napok és elközelgenek az évek, amelyekről azt mondom majd: nem tetszenek nekem. Amikor elcsitul a madarak hangja és minden dal elhallgat... Amikor a mandulafa virágzik, a sáska jól lakik, a kapor kipattan, az ember pedig örök hajlékába tér” (Préd 12,1sk.).

Szembenézni a halállal

Öregedni, búcsút venni, szembenézni a halállal: „Nézzétek, én most minden ember útjára lépek...” — búcsúzik az agg Józsué népétől (Józs 23,13). Hogy ez az út félelmet keltő, az természetes. (Gondoljunk csak Jézus „halálfélelmére” az Olajfák hegyén.) A halál a Biblia világában élő ember számára azonban nem abszolút határpont, hanem egy életen át kibontakozó folyamat. Élet és halál nem két szétválasztható tartomány, mivel a halál „belenyúlik” a földi életbe, annak minden szakaszába. Meggyőzően mondja a Zsoltáros: „Körülvettek a halál hullámai, rémítenek a pusztulás patakjai. A világ kötelei megkörnyékezték, a halál hurkai rám tekeredtek” (Zsolt 15,5–6. *Sík Sándor fordítása*). „Azok közé sorolnak, akik sírba szállnak, olyan ember vagyok, aki végét járja... Ifjú korom óta gyenge vagyok, s fenyeget a halál... haragod tüze átjárt, a fájdalom semmivé tettek...” (Zsolt 88,4sk.).

A testi halál felé vezető út kitartó társa, a magány talán a leg súlyosabb teher, amit a beteg, öregedő embernek el kell viselnie: „Barátaimat távol tartod tőlem, szemükben elrettentővé tettél” (Zsolt 88,9). De még a magánynál, a kapcsolatok leépülésénél is nehezebb elviselni a töprengő gondolatokat: hol marad a nehéz, talán végső órákban az Isten, az élet és az élők Istene? Különösen nehezen viselte ezt az ószövetségi idők embere, hiszen úgy látta, hogy „az alvilág nem dicsóít téged, a halál pedig nem magasztal; akik a sírgödörbe szállnak már nem bíznak hűségében” (Iz 38,18). De hasonló szavak hangzottak ez az Ó- és Újszövetség átmeneti órájában Jézus ajkáról is: „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el?!” (Mt 27,46 vö. Zsolt 21,2). Erős hit, nem lankadó szeretet, bizalom és türelem, remény és odaadás — a halál órája felé menetelő, magányában magukat elhagyatottaknak érző betegeknek, öregeknek ezek az „erények” oldhatják föl, sőt tehetik termékennyé a földi élet végső szakaszát.

Termékeny öregség

Vajon az öregedő ember szellemi sterilitásra ítéltetett? Lehet-e, van-e még értelme életének? Képes-e még termékenyen munkál-

kodni? A Biblia pozitív választ ad ezekre a kérdésekre. Az idősök „az Úr házában vannak elültetve, Istenük csarnokában virágoznak. Még öregkorukban is gyümölcsöt teremnek, tele vannak élettel, hogy hirdessék: Az Úr igazságos, ő az én sziklám...” (Zsolt 92,14–16).

A termékeny élet előfeltétele, hogy az öregedő elfogadja egész életét, múltját, és jövőjét. Tudjon igent mondani öregségére, a megtapasztalt régi örömökre és gondokra, testi-lelki nehézségeire és a halál felé vezető betegségére is. Ezért az „igen-mondásért” meg kell küzdenie. Ha istenfélő ember, akkor imádságban oldja fel baját-bánatát, s halát ad Istennek a még mindig kapott — talán csekélynek tűnő — jóért. „Ne kelljen a bajban lévőnek meg-szegyenyülve elvonulnia, dicsőítse neved a szegény és gyöngé. Amikor elkeseredett a lelkem, amikor a szívem vérzett: akkor balga voltam jőzanság híján... de most már mindig nálad maradok, hiszen megfogtad jobbomat. Szándékom szerint vezetsz majd engem, s végül felveszel a dicsőségbe... Testem és szívem elenyé-szik, de sziklám és osztályrészem örökre az Isten” (Zsolt 73,21–28).

Bizakodó megnyugvás

Az öregkor termékenységének gyümölcse az oldott, bizakodó megnyugvás, a halállal való megbékélt szembenézés (például Ter 25,8; 1Krn 29,28; Jób 42,47). Megfáradt, hátrahagyhat már minden földi terhet. Gondoljunk Szent Pál bizakodó kijelentésére: „Számomra az élet Krisztus, a halál pedig nyereség” (Fil 1,21). Ilyen oldott, felszabadult módon azonban csak az lesz képes a halállal szembenézni, aki hosszú tanulási folyamat során megtanulta, hogy elfogadja egész életét. Földi életének szelle-mi-lelki termékenysége — ha olykor kudarcokon keresztül is ve-zetett az út — teljessé válik. Az ószövetségi Szentírás ismételten szól erről, például: „Uram, te vagy reményem ifjúságom óta, anyám méhétől fogva veled tartottam. Mindig tebenned biza-kodtam... öregkoromban se taszíts el magadtól, akkor se hagyj el, ha erőm elfogy... Istenem, ne maradj távol tőlem, Uram, siess segítségemre!” (Zsolt 71,5sk.).

Ars amandi

Az öregkori szellemi-lelki termékenységnek sajátos és ellen-mondásosnak tűnő igazolása: aki az öregséget és a halált tudato-san fogadja el, az az élet teljessége felé fordul. Az „ars morien-di” (a meghalás művészete) csak annak lesz osztályrésze, aki egész életében alakította magában az „ars vivendi”-t (az élet mű-vészete). Valódi életművésszé pedig az válhat, aki életében igye-kezett az „ars amandi”-t, a szeretet művészetét gyakorolni. Az élet, és benne az öregkor akkor válik teljessé, terem jó gyümölcsö-ket, ha a szeretetben gazdagodó, szeretetben megáldott élet volt.

A bölcs és szeretetben kialakított öregkor képessé lesz arra is, hogy enyhítse az ősi idők óta feszítő erőként működő generációs ellentéteket. Hogy ne legyen törés az öregek és a fiatalabb kor-osztály között, azt a Biblia az öregek bölcsességére bízza. A bölcs öreg tovább adhatja szeretetét, tapasztalatát, türelmét a „fi-

aknak". „....reménykedem és minden nap gyarapítom dicsérete-det. Istenem, te tanítottál ifjúkorom óta... Öregkoromra, aggsá-gomban se hagyj el, Istenem. Hadd hirdessem e nemzedéknek karodat és minden utódomnak hatalmadat és igazságosságodat” (Zsolt 71,14–18).

Az imádság kommunikációja

Az öregkori magány, törődöttség ősi emberi tapasztalás. Van azon-ban a már „sem mire sem használható”, a „termelő munkában” részt venni nem tudó öregeknek egy Isten ajándékozta, segítséget, vigaszt nyújtani képes adománya: az imádság. Az ima kommuni-káció, kapcsolat-keresés, kapcsolattartás az Istennel. Az öregedő, megöregedett ember számára az Istennel való „beszélgetés” nem-csak megnyugvást, békét és örömet biztosít, hanem — s ez igen fontos — kiengesztelődést, megbékélést saját, olykor nagyon is ne-héz sorsával, kitárulkozást, a szeretet-kapcsolat elmélyítését kör-nyezete és Isten felé. Ez a kétirányú kommunikáció, bár földi sze-meinek látása egyre gyengül, de a lélek szemével képes „túlnézni” életen s halálon, előkészíti a személyes találkozást azzal, aki az élőknél, az életnek is Istene. Az Úrával beszélgető ember egyre jobban érti meg, hogy „az Úr adja a halált, de az életet is... felsegi-ti a porból a gyengét, s kivezeti nyomorúságából a szegényt” (1Sám 27,8). Visszagondolva életére újra és újra elmondhatja: „Sok kemény terhet raktál rám, Uram, de újra életet adsz és kiemelsz a föld mélyéből. Engedd, hogy megvigasztalódjam, ajkam örül majd, amikor neked éneklek s lelkem ujjong, mert megváltottál” (Zsolt 71,20–23). „Az élet útjára tanítsz engem, színed előtt az öröm teljessége s jobboldon a gyönyörűség mindörökké” (Zsolt 16,11; vö. még Jób 19,25sk.).

A két Szövetség találkozásának óráiban az agg Simeon várta „Izrael vigaszát”. Karjában a Gyermekekkel mondta el Istent áldó imáját: „Bocsásd el most szolgádat, Uram... hiszen már látták szemeim az üdvösséget” (Lk 2,29–30). A Szabadítót váró öreg előtt feltárult az Élet kapuja, mivel nem a láthatóra, hanem a lát-hatatlanra szegezte tekintetét (vö. 2Kor 4,16–17).

„...erőt ad a fáradtnak”

Befejezésül Izajás figyelmeztető szavait idézzük: „Az Úr erőt ad a fáradtnak, s gyámolítja a kimerültet. Még a fiatalok is elfá-radhatnak, az ifjak erőtlenül összeeshetnek. De akik az Úrban bíznak, új erőre kapnak, szárnyra kelnek, mint a sasok” (Iz 40,29–31). Az Istennel imáiban kommunikáló öreg fiatal marad, mert hitében tudja, hogy van jövője. Aki az Örökkévaló felé te-kint, az a 70., 80., 90. évében is fiatal marad. És csendben, gond-jaival, fájdalmaival megbékélve várja, hogy eljusson abba a világba, ahol „Isten letöröl szemünkről minden könnyet. Halál nem lesz többé, sem gyász, sem jajgatás, sem fájdalom” (Jel 21,4). — Ezt üzeni a Biblia mindazoknak, akik már öregek, de azoknak is, aki az öregség felé vezető, olykor fájdalmas időkben az imádság kommunikációjával az örök élet felé igyekeznek.

A „Jessze fája”

Egy bibliai vándormotívum rejtélyei

Endreffy Zoltán emlékének

Profán előzmények az antikvitás korából

Nóvé Béla 1956-ban született. Író, műfordító, esszéista.

A római stemmák

Az írásos és ábrázolt genealógiáknak számos magaskultúrában — így a zsidó, a hindu, a kínai vagy a japán tradícióban — az európainál jóval korábbi, több évezredes előzményei vannak, s azok részint ma is őrzik eredeti szakralitásukat, bár idővel mind több profán és gyakorlatias funkcióit is magukra vették.

Európában a reprezentatív célú családfa-ábrák divatja az ókori Róma „stemma” néven ismert hagyományáig nyúlik vissza — noha a szó eredete és néhány írásos utalás arra vall, hogy már az előkelő görög és macedón famíliák is kedvelhették az ősmustrákkal üzőtt efféle „magamutogatást”. Az eredetileg »olajág«, »koszorú« vagy »virágfüzér« jelentésű görög szó egy az elődök neveit és portréit látványosan fölvonultató freskót vagy mozaikot jelölt, melyet a leletek tanúsága szerint többnyire a római patrícius villák átriumában állítottak föl szemben a kapubejáráttal. Ezen a mindkét nembeli ősök arcmásait (*imagines*) vonalak vagy ágak (*lineae*) kötötték össze egymással, a vérségi kötelékeket felülről lefelé haladó rendben mutatva, magát a nemzetséget egy mitikus őspártól vagy egyenesen Júnó és Jupiter frigyéből eredeztetve. Tárgyi emlékként sajnos csak töredékek maradtak ránk e családfa-ábrázolásokból (annál több a görög és latin nyelvű kézíratos genealógia). Ezek a szórványos leletek váltig azt sugallják, hogy a stemmák összképe egy meglehetősen szabálytalan, eseti geometriai alakzat lehetett (aszerint, hogy az egyes ágak és ősnemzedékek épp mennyire voltak népeseek), ami nevével ellentétben legkevésbé „fá”-ra emlékeztetett, híján lévén bármi organikus absztrakciónak.

Középkori családfa-hagyomány

E látványbéli fogyatékoság azonban cseppet sem volt akadály, hogy a kora középkor századaiban a stemmák divatja — mutatis mutandis — az „Arbor Iuris” vagy „Arbor Consanguinitatis” családfa-hagyományaként éljen tovább. Ezeket, mint holmi kezdetleges matrikulákat, a korai egyházi gyakorlat is szentesítette, a pusztá reprezentáción kívül azzal a gyakorlatias funkcióval is felruházva, hogy elejét vegyék a túlzottan belterjes avagy vérfertőző házasságoknak. Nem kevésbé fontos rendeltetésük volt, hogy az idővel mind népesebb nemesi társadalmakban megbízhatóan kimutassák a leszármazási — s az ebből következő cím- és vagyonöröklési rendet. Ezek a genealógiai ábrák ne-

vükhöz híven már inkább hasonlítottak holmi indázó fára vagy bokorra, jöllehet a római stemmáktól átvett alapszemlélet: a fölülről lefelé haladó nemzedékrend továbbra is makacsul ellentmondani látszott ennek.

Ugyanezt — a sokban máig élő — jelképes tér-hierarchiát tükrözik a fennmaradt írásos források is, melyekből esetenként a hiányzó ábrázolásokra is következtetni lehet. A római családjogi traktátusok a 2. századi Julius Paulusig visszanyúló hagyománya, sajátos genealógiai fogalomkészletével (*superior linea — transuersa — recta linea supra infraque — ex latere* etc.) maga is e szimbolikus térszemlélet nagyfokú elterjedését mutatja a császárkori Róma három kontinensre — és vagy fél tucat korábbi magaskulturára — kiterjedő birodalmában. Hasonlóan Justinianus törvénykönyve és Szent Izidor *Etimologiae* című munkája is arra vall, hogy a rokonság-viszonyokat bevett, antik sémákkal rögzítő családfa-ábrák a 6. században is tovább élnek — még ha ilyenek ez időből nem is maradtak fenn. Kevéssel utóbb, a 8. századtól viszont már egész sor „Arbor Iuris” vagy „Arbor Consanguinitatis” ábrázolás tűnik fel egyebek közt Izidorius buzgón másolt alpművének és más egyházi, jogi kódexek illusztrációjaként. Ezek szemlátomást mind több organikus elemet: indát, virágot etc. alkalmaznak díszítésül, s a neveket, mint a családfák „terméseit” gyakran körökbe foglalják. A valódi szemléleti áttörés: a fölfelé sarjadzó nemzedékrendek figurális megjelenítése azonban még újabb két-három századig várat magára — mint azt a „Jessze fája” motívum genezisének kutatva látni fogjuk.

A „Jessze fája” — mint paradox teológiai példázat

A „Jessze fája” — avagy a „szent nemzetség” — Jézus Krisztus patrilineáris leszármazási rendjét rögzíti Ábrahámtól Dávid apján: Jesszén át a názáreti Józsefig, úgy ahogyan azt az Újszövetség leg-elején Máté evangéliuma rögzíti (Mt 1,1–17). Ez a 3 x 14 — Jesszétől „csupán” 2 x 14 — nemzedéket előszámláló genealógia, melyből a középkor századaiban sokfelé ágazó, gazdag ábrázolási kánon sarjadt, többszörösen is *jelképes*. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy nem tisztán *vérségi*, hanem — már a zsidó hagyomány szerint is — inkább *jogi, örökösödési* folytonosságot jelez (József már Jézus születése előtt elvette Máriát, s így a nyilvánosság és a törvény előtt ő számított a gyermek apjának). Ám jelképes ez az „eredet-igazolás” azért is, mivel általa a keresztény hagyomány sokkal inkább „a Dávid házából eljövendő Messiás” prófétai ígértét kívánta igazolni, mintsem — elfogadva Jézus Isten-fiúságát — a „vér szerinti apaságot”, ezzel is hangsúlyozván az Ó- és Újszövetség közös, isteni eredetét és üdvtörténeti folytonosságát.

A Máté lejegyezte genealógia szakrális jelkép-funkcióját igazolja továbbá az a tény is, hogy minden számítás szerint erősen

Genealógia mint
szimbolikus rejtvény

hiányos, hiszen például Lukács evangéliuma, amely Ádámtól nyúlik vissza, a 42 helyett 56 nemzedéket említ (Lk 3,23), és nyilván még ez a szám is csak képletesen értendő. (Mellesleg ezúttal is megszívlelendő Hervé Le Bras francia demográfus értelme, aki szerint: „A pontosság illúziója csupán a számok használoinak gyermekbetegsége...”) A zsidóság hangsúlyos őstisztelete és eredetkultusza — amit más népek hasonló, archaikus hagyományával szemben éppen az egyistenhit és a korán széleskörűvé vált írásbeliség őriz máig oly sikerrel — külön tanulmányt érdemelne. Itt és most csupán annyiban érdekes, hogy egyes biblia-magyarázatok szerint e 3×14 nemzedék valójában célzatosan szelektált genealógia egy szimbolikus rejtvény jegyében — és pedig Dávid nevének héber számértékét alapul véve. E név mássalhangzó-számértéke ugyanis a rabbinikus hagyomány s a héber ábécé betűsorrendje szerint: *D* (á) *v* (i) *d*, azaz: $4+6+4=14$. Eszerint Máté vélhetően maga is e rejtett számkóddal kívánt nagyobb nyomatékot adni evangéliuma legelső állításának: „Jézus

Krisztus (...) Ábrahám fiának, Dávidnak volt a fia.”

Ámbár mélyebben belegondolva: micsoda paradoxon rejlik mindebben! Hiszen József, a „fogadott apa” származásrendje — ami legfeljebb Jézus jelképes „vérvonalának” tekinthető — negyvenketted-, sőt: ötvenhatodíziglen van visszavezetve az ószövetségi próféciaik igazolásaként, miközben a másik, elvitathatatlanul vér szerinti ág még egy második századi apokrif hagyomány, a „Mária születésének evangéliuma” szerint is csupán a nagyszülőkhöz: Szent Annaig és Joakimig terjed... Avagy lehet-e ékeesebb bizonyosság ennél a családfa-szerkesztés célzatos önkényére, a „fölöslegesnek” vélt ősgyökörek, egyenes és oldalágak kihívó negligálására? Aligha. Még akkor is, ha érteni véljük, hogy e szembevető féloldalasságot egy sor teológiai és kultúrtörténeti szempont (így a zsidó patriarchális hagyomány) indokolja, s talán nem kevésbé a

Szentségtartó a krakkói
Mária-templomból
(16. század)

jámor evangélista ama buzgalma, hogy a gyanakvó kortárs közvélemény előtt az „apanélküliség” botrányát, a „kétes származás” mindennél nagyobb szégyenét tisztázza.

Kétezer év alatt persze nagyot fordult a világ. Korunk emberét ma nem annyira Jézus származásáról, inkább születésének céljáról nehéz meggyőzni. A szeplőtelen fogantatás *technikailag* ma talán nem is hat oly nagy képtelenségnek a „lombikbébik”, a „béranyaság” és a vakmerő génmanipulációk korában. Épp csak a teremtető szándék, e rendhagyó genealógia mélyebb spirituális megértésétől kerül mind távolabb a világ. Annak belátásától, hogy Mária boldog alázattal viselt „béranyasága” voltaképp kö-

zös emberi-isteni aktus, a világot egy a megváltó részvét, a szeretetből vállalt szenvedés által újjáteremtő tett. A szakrális genealógia e mélyebb dimenziója sejlik fel Joseph Moingt, jeles huszadik századi francia jezsuita teológus töprengéséből is: „Az emberi személy létrejötte éppúgy feltételezi a történetiséget, mint ahogy létének, mint *ittlétnék*, sajátja is az időbeliség. A történelem örökségét passzívan fogadjuk be, még mielőtt szabadon vállalhatnánk, és mint elvégzendő feladatra igent mondhatnánk rá. Jóban-rosszban szolidárisak vagyunk a történelemmel, amely megelőz bennünket, s amelynek felépítésén azokkal működünk együtt, akik ugyanezt a terhet hordozzák. Más szóval a szolidaritás nem saját találmányunk, hanem történelmi szükségszerűség.

Isten fiának
szolidaritása

Amikor Jézus kapcsán szolidaritásról beszélünk, evangéliumi nemzetségtáblájából kell kiindulnunk. Az elbeszélés Jézus Isten-fiúságát mint tiszteletreméltó elhivatottságot a nemzetségek lajtorjáinak csúcsára helyezi: alulról felfelé lépdelve úgy ismerjük fel őt, mint Ádám utódját, Ádám pedig »Istentől származik« (Lk 3,38). A niceai hitvallás ezzel szemben az égből a földre, az örökkévalóságból az időbe száll alá. Még sincs más eszközünk arra, hogy *elgondolhatóvá* tegyük Jézus szolidaritását az emberrel, mint annak felmutatása, hogy Jézus ősidőkbe visszanyúló történelmünk alattvalója és adója. Isten fiának szolidaritása velünk — Jézus *kenósizsa* — nem azt jelenti, hogy hozánk *alacsonyult*, s olyan sorsot vállalt, amelyet származása szerint nem kellett volna magára vennie; hanem éppen azt, hogy csakis abból a *humusból* származhatik, amelyből valahány testvére — mindenki, aki az emberfajhoz tartozik. (...) Az »új Ádám« — Jézus — csak a régi Ádám évezredeinek terhével születhetik e világra, mint arról nemzetségtáblája vall.”

Történelmi valóság —
avagy a beavattatás
fokozatai?

Jézus nemzetségtáblájának rejtélyein töprengve hasonló felismerésre jut Richard Wurmbrand is, a huszadik század egyik sok szenvedést kiállt, hitvalló kereszténye, aki zsidó származású, evangélikus lelkészként Romániában egyaránt megjárta a náci és a kommunista kínzókamrákat, s csaknem másfél évtizedes fogságából három hosszú évet töltött egy föld alatti kazamata-börtön magánzárkájában. Íme, utólag lejegyzett *de profundis* tanúsága — kilenc méter mélységből: „És most, hogy a másik cella lakójáról, a megkínzott Máriáról töprengök, gondolataim az Úr anyjára terelődnek. Jézus nemzetségi táblázatában Ábrahámától Krisztusig Máté negyvenkét nemzedéket említ. Számold meg, és észreveszed, hogy — Krisztust is beleszámítva — csupán negyvenegy nevet találsz! Máté vámszedő volt, feltehetően tudott számolni. Miért jegyzett le hát negyvenegy, holott az elején negyvenkettőről beszélt? Ha ez egyszerű tévedés, vajon hogyan lehetséges, hogy kétezer éve nem akadt senki, aki felfedezte volna? Ebből is látható, hogy Máténak ezzel valami szándéka volt,

s hogy — egy ravasz fogással — valójában csak úgy tesz, mint ha negyvenkét nevet adna meg.

Tizennégy név szerepel mindhárom sorozatban. Csakhogy a Jekoniás nevét, amely utolsó a második sorozatban, a harmadikban első névként megismétli, úgyhogy a figyelmetlen olvasó el-siklik afölött, hogy a kiválasztott negyvenkét nemzedékből egy hiányzik. Hol van hát a hiányzó negyvenkettedik? (...)

Ne kérjük számon a történeti hűséget. Akár egy felületes összehasonlítás Júda királyainak — az Ószövetségben vagy a Lukács evangéliumában megírt — nemzetségtáblájával is elég, hogy kimutassuk: nem azonosak egymással. A Máté szerinti nemzetségtáblázat nem a történeti leszármazást, hanem a beavattatás fokozatait rögzíti.

Legelőször Ábrahámmal, minden hívők atyjával kell azonosulnod; majd Izsákkal gyermekként fölálodoztatnod. Azután Jákobbá kell lenned, hogy megláthasd a szüntelenül le- és följáró angyalokat, s ebből megértsd, hogy a lelki életben nincs megállás. (...) A beavatás folytatódik: újraéled Júda és az összes többi előd élete, eladdig, míg végül magad is Máriává leszel, hogy úgy viszonyulj Istenhez, mint anya gyermekéhez. A sor legvégén áll Krisztus — a negyvenegyedik —, aki Máriától született. (...)”

A teológiai talány merész feloldása tehát: Mária — s az ő révén önmagunk — befoglalása a jézusi genealógiába. Wurmbbrand cella-mélyi töprengéseit végül ezzel a fohással zárja: „Üdvöz légy, Mária, én szeretett nővérem a negyedik cellából, üdvöz légy, Mária, kegyelemmel teljes! Az Úr van teveled. Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse. És honnét van ez nékem, hogy az én Uramnak anyja köszönt engem egy mennyei börtöncellából? Mert íme,

mihelyt a falon keresztül a te jelenlétéről és hiedről tudomást szereztem, a magzat örvendezéssel kezd repesni az én szívemben is. Adj a Isten, hogy a negyvenkettedik helyre méltónak találjassunk! Ámen.”

A „Jesse fája” ábrázolási hagyománya

A „Jesse fája” motívum teljes művészettörténeti pályáivét itt sajnos nincs mód bemutatni. A legmegbízhatóbb kritikai áttekintést erről máig is Arthur Watson kitűnő monográfiája adja: *The Early Iconography of the Tree of Jesse* (Oxford University Press, 1934), s részben az ő nyomdokain a gyöngyöspatai barokk faragott oltár nemzetközi párhuzamait kutató Baranyai Hildegard ugyancsak gazdagon illusztrált tanulmánya: *Das Hochaltarretabel von Gyöngyöspata* (Acta Historiae Artium, 1970. 1–2). Néhány gondolat ere-

Wittenbergi
evangeliárium címlapja
(1509)

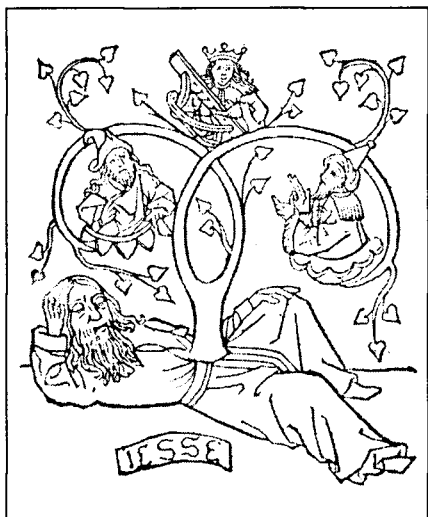
Arthur Watson
kutatásai

jég azonban érdemes felidézni Watson angolosan alapos munkáját — e vérbeli „művészettörténeti krimi” —, amely elődeinek tévedéseit és önkényes értelmezéseit sorra cáfolva gyakran meglepő felismerésekre jut az egymást követő korok eltérő szentírás-értelmezéseit és genealógiai szemléletváltását illetően.

A oxfordi kutató egy „mesterdetektív” elszántságával mindekelőtt teljes „tényfeltárássá” törekszik. Nemcsak a Jessze-motívum összes ismert előfordulását s a téma elmúlt kétszáz éves — német, angol, francia stb. — irodalmát veszi gondosan számba, ám figyelme éppúgy kiterjed a Vulgata szövegkritikájára, a római és középkori auktorokra, a távol-keleti és arab hagyományra, s a Cluny-i és bizánci kánon írott forrásaira is. Mindezekben váltig azt kutatja, hogy melyikük miként hatott — ha ugyan hatott — a másokra, azaz hogyan keletkeztek mind újabb olvasatok és ábrázolási modellek Jézus családfájáról.

A szakirodalom úgy tartja, hogy a „Jessze fája” — más bibliai jelképekkel és jelenetekkel ellentétben — aránylag későn, csak a 12–13. században tűnik fel a kódexlapokon, gótikus faragásokon és vitrázsokon. Ámbár már ez is kétséges állítás, hiszen, mint Watson rámutat, mindez attól függ: mit is tekintünk az illusztrációk bibliai ősforrásának: a Máté evangélium már idézett szakaszát (Mt 1,1–13), avagy inkább Izajás próféta jóvendölését: „Vesszőszál hajt ki Isai törzséből, hajtás sarjad gyökereiről. Az Úr lelke nyugszik rajta, a bölcsesség és értelem lelke, az Úr ismeretének és félelmének lelke. Az Úr félelme lesz az ő gyönyörűsége” (Iz 11,1–3).

Az oxfordi tudós ez utóbbi textusban véli felfedezni az ábrázolási hagyomány elsődleges ihletőjét, mely esetben a Jessze-motívum látvány-karriere korántsem csak a gótika „semmi-ből kihajtó”, dús ágrendjeivel kezdődik (mint azt a Saint Germain-i, Chartres-i, hildesheimi

Gótikus fametszet,
német Biblia Pauperum
illusztrációja (15. század)

katedrálisok nagyszerű példáin látni), hanem legalábbis századokkal korábban, a hasonlíthatatlanul szerényebb, két-három alakos kódexillusztrációk feltűnésével (lásd dijoni, poitiers-i miniatúrák etc.)

Ámbár ismét csak Watson az, ki elődei elfogultságain okulva óva int attól, hogy e szakrális műalkotásokat „elsőbbségük”, avagy „eredetiségük” alapján rangsoroljuk — ahelyett, hogy magát az egyedi formát, s a benne rejlő szemléletet próbálnánk minél teljesebben megérteni. Például azt, hogy az antik-középkori „leszármazási rend” (*Stemma, Arbor Iuris*) miként fordul át ég felé törő utódnemzedékekké „gyökérmintából” „lombkoronára” váltva, avagy hogyan lesz a „vessző”-ből „szűz”, a latin *virga*-ból *virgo*, a Vulgata naivan célzatos olvasataként, mely ön-

kényes, bár fölöttébb inspiratív értelmezés egyszerre „maternalizálja”, s ezzel mintegy „helyreállítja” a jézusi genealógiát. Lásuk, mire jut az oxfordi kutató e két látványos fordulat okait kutatva: „A családfa-ábrák az egymást követő nemzedékeket többnyire lefelé ágazó rendekben mutatják. Itt mindjárt fölmerül egy szemléleti ellentmondás, hiszen a metafora szerinti »ős-gyöke-
rek« furcsa mód az égne merednek, az utódok viszont, oldalági kötésekkel egyre lejjebb és lejjebb sarjadzanak. Ez a séma tehát, amennyiben fának tekintjük, éppen fonákja a természetbelinek.”

Mint Watson kimutatja, e sajátos „képzavar” még a római eredetű *Arbor Iuris* / *Arbor Consanguinitatis* öröksége, amely nevében ugyan „törvényfá”-nak és „házasságfá”-nak mondja magát, látványként viszont következetesen leszármazási rendeket jelenít meg, a természetes mintával éles ellentétben.

Valódi fordulatot — amely a családfákat végre talpukra, azaz gyökerekre állította — mindebben csak az Izajás-prófécia ihlető ereje hozott, mikor a középkori mesterek és kódex-illusztrátorok az organikus látomás ígézetében egyre-másra próbálták megeleveníteni a textust, amint a földön heverő Jesse vagy Isai — máskor: Ádám, Ábrahám, Bóz — törzséből új hajtás sarjad, a jövő még beteljesítendő, nagy ígéretként. Ehhez a szemléleti áttöréshez persze, sok évszázadnak kellett eltelnie, s az új, organikus családfa-minta még így sem vált mindig és mindenütt egyeduralkodóvá. Watson nem rest számbavenni az ellenpéldákat sem: így többek között egy 9. századi kéziratot „arbor iuris”-ábrát a párizsi Bibliothèque Nationale kéziratgyűjteményéből, Szent Severus Apokalipszisát a 11. századból, vagy Frutolf Krónikáját a 12.-ből — melyek váltig leszármazási, azaz gyökérmintás rendet követnek. Mi több, még két évszázaddal utóbb Boccaccio is egy lefelé olvasandó „isten családfát” mellékel illusztrációként *Genealogia Deorum* című művéhez, noha a kísérszöveg már ugyancsak bizonytalan az „égi gyökérzet” nyilvánvaló képzavarának értelmezésében (*versa in celum radice — in celum versa radice* etc).

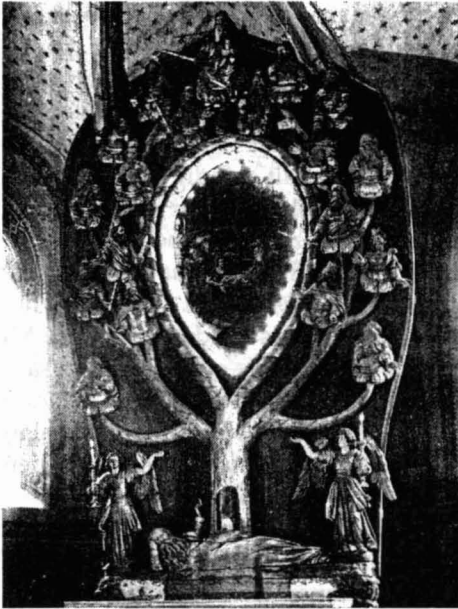
S most lássuk, miként is vált Mária, minden „apaági őst” elhomályosítva, a jézusi genealógia főalakjává.

Az első nyomok még jóval az ábrázolások előtti időkbe vezetnek. Tertullianus és más egyházatyák ugyanis már a harmadik század kezdetén merészen összekapcsolják kommentárikaikban az Izajás-jövendölés kulcsszavát: a *virga*-t a szűz jelentésű *virgo*-val az Iz 11,1 latin szövege alapján: *Et egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice eius ascendet*. Ugyanígy tesznek a buzgó utódok: Szent Ambrus, Szent Jeromos, Leo Magnus és a Vulgata más magyarázó is, minek eredményeként a puszta hangzás-asszociációból mindinkább masszív teológiai hagyomány lesz — Máriát a „vesszőszállal” azonosítva (*virgo=virga*), Jézust a „hajtással” (*flos*). Mert mit is jelent ez messze ható következményeiben? Nem kevesebbet, mint a „leggyengébb láncszem”: József kiiktatá-

sát a jézusi genealógiából, hiszen ha Mária e szerint maga is Jessze — azaz Dávid — törzséből való, akkor József segédlete nélkül is bátran megállhat a prófécia: „Vesz- szőszál hajt ki Isai törzsökéből, hajtás sarjad gyökereiről.”

A „megváltás fája”

Ez a korrekció pedig szándéka szerint nem csak afféle „kegyes család”, egyszersmind mélyebb jelentést is hordoz. Mert hisz Mária evangéliumi küldetése éppen abban áll, hogy Istent az emberrel újra összekösse. Földi és égi, mulandó és örökkévaló kitüntetett találkozási pontja ő, mint azt a szeplőtelen fogantatás misztikus tana Jézus anyjaként számára kijelöli. Épp csak a jeles „apaági” férfi elődök közt nem lelte sokáig a helyét, amíg ezen az egyházatyák verbális leleménye s a gótikus mesterek nem kisebb látványteremtő invenciója nem segített. Mert ez utóbbi kellett végül ahhoz, hogy egy merőben újfajta élet- és családfa szülessék: a „megváltás fája” (*salutifera arbor*), mely impozánsan magában egyesíti Jesszét, a Dávidházi királyok és próféták rendjét, s a csúcson magát az Istenanyát Jézussal.

Gyöngyöspatai faragott
barokk oltár
(17. század közepe)

Amint azt Watson számos példán nyomon követi, ez esetben tehát két szakrális jelkép-hagyomány: az ószövetségi genealógia és az újszövetségi Mária-kultusz sajátos egybefonódásának lehetünk tanúi, amelybe a különféle ábrázolásokon, helyi színeként még bizonyos antik-bizánci, sőt keleti hatások is felismerhetők.

A motívum legszebb hazai példáját a gyöngyöspatai plébániatemplom faragott barokk oltárán látni: ezen a jézusi nemzetségfa a talapzaton heverő Jessze törzséből kihajtva két főágával egy medálalakú oltárképet keretez.

A „Jessze fája” — bár sokak számára elhomályosult jelentéssel — ma is jelen van szerte Európában. Arnstein, Murau, Prága, Késmárk, Krakkó és Novgorod éppúgy ismeri, mint Párizs, Chartres, Antwerpen, Hildesheim, Bern, Firenze vagy Verona — hogy csak legismertebb előfordulási helyeit említsük. Feltűnő az is, hogy a késő gótika, majd a barokk idején kiváltképp a kontinens németajkú vagy német mesterek által frekventált városokban terjedt el, ahol sok helyütt még a reformáció is megkímélte a szőszékeken vagy a templomok más, kevésbé exponált díszeként. S ez alighanem egy újabb jelkép-funkcióról árulkodik... A megerősödő, sok nemzedéken át egy városhoz kötődő polgárság azon igényéről, hogy az uralkodók és nemesek exkluzív őshagyományát valamiképpen önmagára is kiterjessze. Hogy utóvégre neki is legyen egy hite által megszentelt, kollektív „családfája”. Valami, ami amazokénál is ősbibb, becsesebb, s ami saját mulandó létét az örökkévalóság dimenzióival egybekötheti.

PÁKOZDI ISTVÁN

Az arabok védőszentje

*A Keresztre feszített Jézusról nevezett Boldog
Mariam nővér*

„Uram, add nekiünk az imádság lelkületét,
hogy meg tudjunk nyerni lelkeket,
akik úgy fognak szolgálni téged,
mint a termékeny föld a pusztaságban.
Uram, mi tökéletesen mezítelenek vagyunk,
öltöztess fel szeretetteddel!

Add, hogy virágot és gyümölcsöt teremjünk az Egyháznak!”¹

Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye papja, egyetemi lelkész. A római Pápai Lateráni Egyetemen szerzett doktorátust, jelenleg a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola tanszékvezető tanára. Legutóbbi írását 2004. 6. számunkban közöltük.

¹Mariam nővér imádsága. In: *Elevazioni spirituali*. Il Passero Solitario, Roma, 1986, 1.

²Vö. Amédée Brunot: *La piccola araba*. Città Nuova, Roma, 1983, 5–8.

³Vö. LThK (1986) 1, 1228. AAS 19 (1927), 254–258. Dionigi Buzy: *Vie de soeur Marie de Jésus Crucifié*. Paris, 1921. *Penseés de soeur Marie de Jésus Crucifié*. Paris, 1922.

A galileai Abellin dombjairól származó, Libanontól Franciaorszáig, Indiától Betlehemig eljutott görög-melkita rítusú palesztin leány Illés próféta nyomait követte, a boldogságos Szűz Mária szolgálatát folytatta, és a keresztre feszített Jézus szeretetének tanúja lett a 19. században. Nem zárkózott be a Pireneusok kármelita falai közé, hanem missziós elkötelezettséggel a távoli vidékeken akart új, európai mintájú közösségeket alapítani. Az általa kezdeményezett és létrejött betlehemi kolostor falai között hunyt el, szívében a názáreti új ház reményével. 33 évet élt, és igézetével megjelölte a Közel-Kelet arab népeit. Mint kis virág ott nőtt, ahol jobbra kiaszott sivatagi pusztaság honol, ám ahol az alázatos kicsinység szépségére — ugyanúgy, mint bárhol a világban — letekint az Úr, hogy fölemelje a kicsinyeket.²

„A kis arab leány”

Lisieux „kis” szentje mellett, ugyanabban a korban a franciaországi Pau-ban lépett kolostorba egy palesztin leány, Mariam Baouardy. Sarutlan kármelita nővér lett, aki a Keresztre feszített Jézusról nevezett Mária nővér nevet kapta. Életéről, tevékenységéről boldoggá avatási perének írásos dokumentációján kívül is számos tanulmány készült, összeállították bibliográfiáját.³ A maga korában számos katolikus értelmiségit megihletett: Léon Bloy, Julien Green, Jacques Maritain, René Schwob csak egy-egy ezek közül. Azután mintha elfelejtették volna, II. János Pál pápa viszont a boldoggá avatási szentbeszédében a Szentföld leányának, Kelet népeinek képviselőjének, nemrég az egyetemi ifjúsághoz intézett szavaiban pedig az „arabok védőszentjének nevezte”.⁴ „A kis arab-

⁴Vö. Magyar Kurír 73. évf. 248. 2–3, (1983. november 17.). II. János Pál záró beszéde az európai egyetemisták rózsafüzér imádságán.

Róma, VI. Pál aula, 2002. március 2.

Mariam gyermekkor

⁵Vö. A. Brunot: i. m. 21.

⁶Uo. 26.; *Miriam*. Sarutlan Kármelita Zárda, Keszthely, 1934, 11.

Megtérése

ként” lett ismertté, mivel oly egyszerű, áttetsző volt az élete. Mariam azt folytatta Közel-Keleten, amit az anakoréták, cenobiták, remeték, monasztikusok előtte megéltek ott a korai századokban. „Inch’Allah!” — mondták róla az arabok („tetszik az Istennek”). Halála után számos testi, lelki gyógyulás történt közbenjárására, ezt számos arab, muzulmán, ortodox és katolikus szakértő is elismerte.

Mariam családja eredetileg libanoni, damaszkuszi görög-melkita volt, akiknek azonban a galileai hegyek közé kellett menekülniük. Édesanyja, Mariam Chahyn Tarshishából való, édesapja, Giriés (György) Horfesből, mindkét helység muzulmán és keresztény arabok által lakott vidék. Imádságukra kapták Istentől a kis Mariamot ajándékkul, akinek egy fivére volt. Abellin, ahol született, a bibliai Zabulon és a talmudi Abelim vidéke, Palesztina szegény része. Mariam 1846 Vízkeresztjének előestéjén jött a napvilágra, két hétre rá keleti rítus szerint keresztelték és bérálták meg. A kislány gyermekkorában elhunytak a szülei, a gyerekek a nagybátyhoz és a nagynénihez kerültek, ők fogadták be őket, árvaságát azonban sohasem tudta elfelejteni. Már gyermekkorában különös álmai voltak, szívesen hozott áldozatokat, böjtölt.⁵ Nyolc éves korában átköltöztek Abellinból az egyiptomi Alexandria környékére. Hét éves korában olyan ellenállhatatlan vágy ébredt benne a szentáldozás iránt, hogy egyszerűen beállt az áldozók sorába és részesedett az Eucharisziából, jóllehet ünnepélyes elsőáldozására csak tizenkét éves korában kerülhetett sor. Megelőzte X. Piusz pápa rendeletét a gyermekek minél korábbi elsőáldozásáról. Nagybátyja szerette volna korán férjhez adni, ám ő már 13 évesen csak Jézust, a keresztre feszítettet fogadta el vőlegényének. Erőszak, pofonok nem számítottak, még gyóntatójának, sőt a püspöknek a segítsége sem, hajthatatlan maradt. A nagybátyjának egyik muzulmán szolgája erőszakkal kényszerítette az iszlám hitre, egy rúgással földre terítette, majd pedig késsel elvágta a nyakát. Abban a hitben, hogy meghalt, egy elhagyatott zugban hagyta. Mariam akkor paradicsomi látomásban részesült: „Te, szűz, igaz, hogy életed könyve még nincsen befejezve.”⁶ Egy betegápoló arra biztatta, menjen Franciaországba, lépjen a kármeliták közé, és megjósolta neki, hogy Betlehemben fog meghalni. Ezt a jelenetet később a boldogságos Szent Szűznek tulajdonította. Sebeiből felgyógyulva 1867-ben megkezdte a novíciátust a Szent József nővéreknél Marseille-ben, majd Pau-ban. Emberileg magyarázhatatlan, misztikus események történtek vele: negyven napig vak volt, majd egy esés következtében csontjai törtek, de csodálatosan meggyógyult. Nővértársai nem mind fogadták el különös életét, szavazással majdnem elküldték a rendből. Végül is elismerték, hogy kiválasztott lélek, akinek rendkívüli adottságai vannak. Egyszerűsége, kifejezőmódja Palesztina földje ízét, zamatát árasztotta. Arabul beszélt, élete nagy részében nem tudott sem írni, sem pedig

olvasni. Egy bejrúti, majd marseille-i család segítségével és a pau-i sarutlan nővérek között elsajátította a francia nyelvet. A *Gondolatok* és a *Lelki felemelkedések* című írásai hűséges titkárnőjének összegyűjtéséből maradtak ránk.

Rendkívüli adományai

Amikor Mariam a Kármelbe lépett, 21 éves volt, de sokkal fiatalabbnak látszott. Kicsiny, törékeny alakja, képzetlensége, nyelvi akcentusa annyira gyermekdeddé tették, hogy sokan nem vették észre bölcsességét, egyenességét, érettségét — mondták róla nővértársai. Isten rendkívüli képességekkel, misztikus adományokkal ruházta fel. Mons. Bracco, jeruzsálemi pátriárka úgy mutatta be, mint „Isten kegyelmének csodáját”.⁷ Ezek a legkülönbébb módon jelentkeztek életében: volt, hogy extázisba esett, mintha egy mennyei látomás, vagy hang ragadta volna magával, mosolygott, énekelt, miközben tette megszokott teendőit, például mosogatta a tányérokat. Ilyenkor ezt mondta: „Istenben vagyok és Isten bennem. Azt érzem, hogy minden teremtmény, a fák, a virágok Istenhez tartoznak, és ugyanakkor hozzám is. Nincs saját akaratom, hanem csak Istené. Minden, ami Istenhez tartozik, az enyém... Figyelni kell a kis dolgokra. Minden nagy az Úr szemében. Isten nem akar semmit sem áldozatul elrabolni tőlünk. Adjak nekik oda mindent... Ha szereted felebarátodat, abból megértem, hogy engem szeretsz. Akárhányszor Jézus nélküli teremtménynek tekinted embertársadat, nagyon mélyre zuhansz.”⁸

Misztikus élményei

Extázisai intellektuális és érzelmi kiegyensúlyozottságban érik, amiből nem zökken ki, ugyanakkor mennyei örömről tanúskodik, akárcsak Soubirous Szent Bernadett a maga életében. Előfordultak vele úgynevezett felemelkedések, lebegések is, hasonló esetekről tudunk Copertinói Szent József (1603–1663) és több misztikus életében is. Például 1873. június 22-én, a francia kolostor kertjében tapasztalták; összesen nyolc ilyen esetről tudnak. Assisi Szent Ferenchez hasonlóan Mariam nővér is megkapta Jézus sebeinek stigmáit. 1867. május 2-án, nagy szenvedések között, ágyban fekvé jelentkeztek ezek a sebek. Különösen a nagybőjtben és a nagyhéten félelmetes azonosulással élte át Krisztus szenvedéseit. Egész testében remegett, szenvedett és gyakran ismételte: „Istenem, ne hagyj magamra; Istenem, neked ajánlom magamat. Bocsáss meg, Istenem; bocsáss meg!”⁹ E kínokat ugyanakkor csodálatos benső örömmel élte át, kimondott szavai egyszerre fejezték ki a fizikai fájdalmat és a lelki örömet: „Elég, elég, ó Jézus! Nem tudok ellenállni... úgy érzem, meghalok az örömtől és a fájdalomtól.”¹⁰ Voltak jelenései is, és előfordult életében a bilokáció. Írástudatlansága ellenére szép, keleties költeményeket alkotott. Arabul gondolkodott, franciául fejezte ki magát, szavai palesztinai bibliai képeket idéznek.

Üdvöz légy, üdvöz légy, élet Fája,
 amely az életből ad gyümölcsöt nekünk.
 E föld közepéből
 fakad a szívem,
 lüktet a szívem.
 Ki adna nekem szárnyakat,
 hogy felrepüljek Szerelmem felé?
 Üdvöz légy, üdvöz légy, élet Fája!
 Te az életből adsz gyümölcsöt nekünk.
 Látom leveleiden e szavakat írva:
 Ne féljeteK semmitől!
 A te zöld színed azt mondja nekem: „reménység”,
 és ágaid: „szeretet”,
 lombod pedig: „alázat”.
 Üdvöz légy, üdvöz légy, élet Fája:
 benned találom meg az élet gyümölcsét.
 E föld közepéből
 fakad a szívem,
 lüktet a szívem.
 Ki adna nekem szárnyakat,
 hogy felrepüljek Szerelmem felé?
 Üdvöz légy, üdvöz légy élet Fája!
 Árnyékodban kívánok megszületni,
 lábaidnál kívánok meghalni.¹¹

¹¹l. m. 83–84.

Mariam nővér rendkívüli adottságai közé tartozik az a két élmé-
 nye is, amely a pokol látványából adódott. Különösen tisztelte a
 Szentlelket, minden nap elimádkozta a *Veni Creator Spiritus* him-
 nuszt. Novíciusmesternője összefoglalásában eljuttatott egy levelet
 IX. Piusz pápához, amelyben arra utalt, hogy a világban és a vallá-
 si közösségekben újfajta vallásgyakorlatokat keresnek az emberek
 és megfelelnek a vigasztaló Szentlélek áhítatáról. Aki azonban
 segítségül hívja, nem fog tévedésben meghalni. Ezért minden pap,
 aki erről prédikál, megvilágosodik. Jó lenne, ha havonta végezné-
 nek egy Szentlélekről szóló szentmisét, mert az azon résztvevők
 különleges kegyelemben és megvilágosodásban részesülnek.¹² A
 következő pápa, XIII. Leó — bizonyára e biztatásnak a hatására is
 — elrendelte a Pünkösöd előtti *novénát* (kilencedet).

¹²l. m. 104.

Új kármelita alapítások

„A jó fa jó gyümölcsöt terem” (Mt 7,17). A kis palesztinai apáca,
 misztikus, költő és imádkozó új közösségeket is hozott létre.
 1870-ben egy Indiában működő püspök Pau-ban járva kinyilvánít-
 totta kérését, azt szeretné, ha a hindu misztika mellett helye lenne
 a kereszténységnek is, és letelepednének a kármelita nővérek. A
 „kis arab” közreműködésével jötevőt, adakozót is találtak az új ko-

**A betlehemi
és a názáreti Kármel
megalapítása**

¹³l. m. 136.

¹⁴Vö. Puskely Mária:
*A keresztény Európa
szellemi gyökerei.*
Kairosz, Budapest,
2004, 435.

lostor létrehozásához. Hat nővérrel indult el az indiai Mangalore-ba, útközben hárman meghaltak, úgyhogy Mariam és még két társa érkeztek oda. Ott tette le az örök fogadalmát, ám rövid idő múltán visszatért Franciaországba, hogy felkészüljön egy újabb alapításra Betlehemben. Második Pau-ban töltött szerzetesi korszaka idején erősödött meg lelkében egy betlehemi Kármel alapításának a gondolata. Álmok, megvilágosodások segítettek. Adódtak nagylelkű támogatók, akik lehetővé tették az utazást és az ottani kezdetet. A „kis arab” lett a tervező és a kivitelező. Az épület csillag alakú, utalás a betlehemi csillagra és tornya is van (*turris davidica*). Itt, Betlehemben egyszer így kiáltott fel: „Az Úr mindent megmutatott nekem! Láttam a lángoló galambot. Forduljatok hozzám, a lángoló galambhoz, a Szentlélekhez, aki minden dolgot ihlet! (...) A békesség lett az örökségem: a békesség és a kereszt az én részem, ám a kereszt és az elbátortalanodás — a démoni erők műve, s azoké, akik hallgatnak rá.”¹³ Nyolc évet élt itt Mariam igen nagy tiszteletben a nővértársai között. A betlehemi után az Úr Jézus szándékára hivatkozva megtervezte a názáreti Kármel megalapítását is. A jeruzsálemi pátriárka támogatta, Rómából 1878 áprilisában érkezett meg az engedély. Betlehemből Názáret felé tartva újra eljutott szülőfalujába, Abellinbe is.

A Bétharamm Atyái, akikkel szoros lelki kapcsolatban állt, „sorelliná”-nak, húguknak nevezték. Ők a Pau folyó közelében, a Pireneusokban lévő Bétharamm Mária-szentélyben éltek, Mariam még franciaországi tartózkodása idején ismerte meg őket. Alapítójuk Szent Michel Garicoits (1797–1863) baszk pap, akit XII. Piusz pápa 1947-ben kanonizált. Ő hozta létre a Jézus Szíve papi kongregációt a vidék evangelizációja és a gyermekek nevelése céljából.¹⁴ A közösség egyik papja volt Mariam lelki vezetője, amikor Indiából visszatért Franciaországba. Regulájukat IX. Piusz pápa 1875. június 30-án, éppen akkor írta alá, amikor a rend fiai és Mariam nővér Dávid hegyén együtt örvendhetek alapításaik sikerének.

Halála és megdicsőülése

¹⁵l. m. 187.
Vö. Miriam. Sarutlan
Kármelita Zárda,
Keszthely, 1934, 87–95.

Harminchárom éves korában Mariam nővér már tudta, hogy nem fog sokáig élni. Nem csalódásként, ellenkezőleg, élete megkoronázásaként fogadta. „Anyám, itt a vég, ez a jele elköltözésemnek... Egész életem vágya beteljesül, Jézushoz mehetek” — mondta.¹⁵ Halála közvetlen oka az volt, hogy 1878 kemény telén vízhordás közben megcsúszott a kolostor ciszternájánál, elesett és eltörte a bal karját, amely elszikkosodott. Ehhez járultak mell- és szívfájdalmak, fulladási rohamai. Állapota egyre rosszabbodott, sem az orvosi metszések, sem más praktikák nem segítettek. Sok pap látogatta, még a jeruzsálemi pátriárka is. Megkapta a betegek szentségét és a szent útravalót. Ezekben az augusztusi napokban szinte égető szélvihar tombolt és a pusztaságban felkavarta a port. Utolsó éjszakája

¹⁶A Gyermekek Jézusról
nevezett Maria nővér
krónikája. i. m. 188.

Boldoggá avatása

¹⁷II. János Pál pápa:
Ecclesia in Europa,
apostoli buzdítás, 2003.
június 28., 118.

valóságos kálvária volt. Agóniájában ezt suttogták feléje: „Jézusom, irgalom!”, mire ő utolsó szavaival válaszolt: „Ó, igen, irgalom!” Átölelte a feszületet és édes mosolyra változott a tekintete. Augusztus 26-án reggel 5 óra 10 perc volt akkor.¹⁶ Szívét Pau-ba szállították, míg testét hatalmas tömeg részvététől kísérve augusztus 27-én a betlehemi Kármel új kápolnájának kórusa bejáratához temették. „Al-Qiddisa!” — Egy szent halt meg, így tudta mindenki.

II. János Pál pápa 1983. november 13-án avatta boldoggá. Galilea kis csillaga így ragyog Közel-Kelet arab népeinek. Jézus és Mária földi otthonának polgártársa volt, a különféle népek közti békesség jelképe lett. Azóta még aktuálisabb üzenete: „Az egységesülő Európa a keresztényeket is az egységre ösztökéli, hogy a remény igazi tanúi legyenek. A különféle értékek cseréje gazdagítja az egyházat. Különösen is kell értékelni mindazt, amit a keleti katolikus egyházak kulturális és spirituális hagyománya kínál.”¹⁷ A Keresztre feszített Jézusról nevezett Boldog Mária nővér ezért egészen egyszerűen így imádkozott:

„Szentlélek Úr Isten! Vezess sugallataiddal!
Isten szeretete, eméssz el engem!
Az igaz útra vezess el engem!
Mária, édesanyám, nézz le rám,
Jézussal együtt áldj meg engem!
Minden rossztól, minden csalóka képzettől
Minden veszélytől óvj meg engem!”¹⁸

¹⁸In: *Elevazioni spirituali*.
Il Passero solitario,
Roma, 1986, 21.

A Keresztre feszített Jézusról nevezett Boldog Mariam nővér

VÖRÖS ISTVÁN

Úti készülődés napfényben

Ma napsütésben áll a pályaudvar,
világítok, mint egy zsebtűkör,
ha arra járok fényes bánatommal,
a rosszkedv is vígan tündököl.

Derűt söpör a narancs utcaseprő,
kacag a varjú szürke tolla,
fontos a vidámság, de mégse döntő.
Az ég árnyékát összetolja.

Szilánkos fényben tobzódik a „jól van”,
a gond csalánját ne vágja le gép!
A rossz petúniája ugyan hol van?

A kutyatej, ha káros is, de szép,
vonatok gördülnek fölötte sorban,
egy öngyilkos a szírmára lelép.

Vad partok

Hozott egek tarka idejében,
mintha üres kalendárium lapjait forgatnám,
megmutatkozott az Isten kéken,
és én bámultam őt, lélekkel jóllakván.
Nem beszéltem róla hosszan,
nem volt okom, hogy elmondjam,
hisz húsz éve már megírtam ezt,
de csak most láttam meg a tökéletest.
Aludtam épp egy keskeny padkán,
álomra vártam álmom partján,
de felriasztott a saját létem,
bár nem aludtam és nem is éltem.
Az énekszó áthatott,

senki meg nem láthatott,
tereltem sok képállatot,
egy kéz az égre átrakott.
Ha azt kiáltom, nem vagyok,
nem mondok jót, nem hazudok.
Angyalfalkák énekeltek,
vezetett egy furcsa szerzet,
bőre sima, füle üveg,
fején szinte papi süveg.
Egy szekér vitt. Mint a paraszt,
hogya megérzi a tavaszt,
és kihajt a sáros földre,
úgy repültünk mi előre,
fényből szótt sár a kezemen,
angyalvér folyt az ingemen.
Igen, igen, van túlvilág,
a kocsis arcomba kiált.
Megcsapott a lehellete:
angyal vagyok, megérzed-e?
Éreztem a mirtuszt, tömjént,
emelkedtem, bár nem önként.
Isten, mint egy rozsdás mágnes,
aki minden vasport átvesz,
magához vont sárga fényben,
nem láttam, de most is érzem.
Vitt a huzat, örök élet.
A túlvilág nem kísérlet.

Hozott jövő tarka lapján,
a véges mögötti padkán,
letérdeltem és felálltam,
angyalpatkók nyomát láttam.
Nem szerencse és nem is pech,
nem kísértés és nem tudás,
nem formál át, de megihlet,
nem hoz újat, nincsen adás.
Nincsen adás, nincsen vétel,
Isten innen is kivétel.
A nemléttel jóllakottan
elaludtam gyorsan onnan.
Tudtam, hogy már nem az ember,
aki neki mostanság kell.
Meghaltunk az ő számára,
segítségünk mégis várja.
Angyalai csak morognak:
mikor lesz már egy szabadnap.
Vasárnap is dolgoznunk kell,

az angyal csak imát könyvel.
Kívánságot oszt és szoroz.
A nyugalom csodálatos.
Húsz éve már megírtam ezt,
és most veszttem el a tökéletest.
Hisz nem beszéltem róla hosszan,
nem volt rá merszem, hogy elmondjam.
Tarka egek hozott idejében,
mintha teli kalendárium lapjait forgatnám,
eltűnedezett az Isten kéken,
és én bámultam őt, jobb léte vad partján.

Elkerítés

Sose vegye el Isten előbb,
amit neked ad, mint mielőtt
neked adná. Ne utasítsd el,
ha adja, kérdd, ha nem adja,
keresd, ha már adta, találd meg
mielőtt visszaveszi. Sose
vegye vissza, amit neked adott.

Végül téged vegyen el tőle.
Kamatot sose számol föl.
Sose számold, hogy mit adott,
sose gondold, hogy te is adtál.
Sose gondold, hogy megszámlálhatod
Istent.

A lélek elkerített üres terület önmagunkban.
Isten elkerített zsúfolt terület a lélekben.

A világ elkerített üres terület Istenben.
A semmi elkerített zsúfolt terület a világban.
Az ember elkerített üres terület ugyanott.

Önmagunk elkerített zsúfolt terület
semmiben. Sose vegye el Isten
tőled a világot, az embert, a semmit.
Mielőtt meghalnál, nem élsz.

BENEY ZSUZSA

Hogy valljalak, tagadjalak

József Attila két késői versének Isten-képe

Költő, esszéíró. Legutóbbi írását 2005. 2. számunkban közöltük.

Mióta az emberiség számára létezővé lett, az istenség fogalma — és vele Isten neve — kiiktathatatlanul vált az emberi tudatból. Független ez attól, hogy a név hitet vagy elutasítást ébreszt-e. Feltételezhetően olyan archetipikus és állandó ősképe szellemünknek, melyet tagadni igen, annulálni azonban semmiképpen nem lehet. Ez az ősképe kiben-kiben más formában nyilvánul meg, és ez a kivetített forma rendkívül erősen kötődik az emberi lélek egyéb, múltbéli impressziókat őrző, vagy aktuális állapotához. Nem mondhatjuk, hogy Isten fikció, mint ahogyan ellenkezőjét sem bizonyíthatjuk — a bizonyítás szó, melyet megszoktunk az egyértelműséggel, a definiálhatóval párosítani, itt érvényét veszti. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy Isten megjelenítése, és annak változatai személyiségfüggők. És miként Isten lényege a megismerhetetlenség, a róla kialakított kép és a hozzá fűződő hit természete is megismerhetetlen, vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, analízálhatatlan. A misztikusok látomásainak Isten jelenlétét, bennünk vagy velünk lakozását éppen úgy elfogadhatjuk a hit bizonyítékának, mint a modern teológiának a tudomány mai állásával igazolható tendenciáit. A hit tartományán kívül értelmetlen Istenről mint egyetlen, megismerhető vagy ismeretlensége titkába burkolózó, körülírható vagy körülírhatatlan entitásról beszélni — emberi értelmünk számára egyedül a viszony megismerhető, az a viszony, mely a hitben vagy nem-hitben, mindenben más formában lesz láthatóvá. Ugyanúgy tarthatjuk ezt a formát egy emberi jelenlét vagy hiány önmagán túlnövő absztrahálásának, mint egy emberfeletti jelenség tudatának, vagy hiánya perszonifikálásának — az, hogy csak „tükör által, homályosan látunk” mindkét értelemben alapvető igazság.

József Attila Isten-verseit sem a hit bizonyítékának, hanem a szubjektumnak az istenképpel történő konfrontációjában foghatjuk fel. Akár egy emberfeletti idea emberi tárgyasulásának, akár — ezzel ellentétben — egy személyes vágy vagy hiány-élmény transzcendenssé növekedésének látjuk, egyértelműségét sohasem állíthatjuk. Sőt — az az ambiguitás, ami József Attila érett költészetét mindvégig jellemzi, főként (természetesen nem kizárólagosan) Isten-verseiből olvasható ki. De vajon mit is értünk József Attila költészetének ambiguitásán? Mielőtt két késői Isten-versén

kezdenénk meg a kérdés elemzését, próbáljuk meg összefoglalni, hogyan adott József Attila költői képet a huszadik századi ember „bizonytalansági relációinak”. Késői Isten-verseinek mindenestre ez a lényege — és, mint látni fogjuk, az a többértelműség, amire ezek a versek épülnek, ezért fejezi ki talán legmélyebben a költő létérzékelési problémáit. A költészetében hangot kapó valóságos és látszólagos ellentétek szinkronitása leginkább ezekben demonstrálható. Egy költői alakzatot, metaforát látunk, mely a megszólítás képletének metaforájában megkétszereződik, pontosabban négyzetre emelkedik. Az én, a maga titokzatos módján egy önmagánál titokzatosabb lényhez fordul.

Az érett korszak Isten-megjelenéseiben három komponens áll össze: az első a védő, óvó, szerető hatalmat, a megnyugtató igazság letéteményesét megvalósító szülő-imagóban (mely, s ez újabb kérdés, hogy az anyáében vagy apáéban-e, külön-külön vagy egyesítve őket) testesül meg. A második az erkölcs magasrendű képviselője, aki a költő egész életútját végigkísérő ártatlan-bűn-büntetés komplexus egyedüli feloldozásának látszik (annak ellenére, hogy a feloldozás mindig csak vágy marad, hiszen az Isten-kép poétikailag csak a vágyat, nem a feloldozás valódi érzetét képes megjeleníteni. Harmadszor pedig egy evilági funkcióktól mentes, valóban transzcendens jelentésben. Míg az elsöre főleg költői képeiből, a másodikra a nyelvi mechanizmusokra épülő nyitottságból, a többféle értelmezés lehetőségéből, mindekelőtt pedig paradoxonokkal átszótt abszurditásaiból következtethetünk. Éppen ezért: bármennyire is szükséges és kihagyhatatlan Isten-képének pszichológiai indítékait s a képben tükröződő szubjektív tartalmat megismernünk, és bármennyire is fontosnak tartjuk magának a képnek körülírhatóságát vagy éppen definiálhatatlanságát elemeznünk, s e kettőben József Attila Istenhez fűződő viszonyát megvizsgálunk, ez a vizsgálat nem szorulhat a személyesség keretei közé. A következőkben nem, vagy nem csak egy emberi lélek, hanem mindenekelőtt egy költői magatartás Isten-képét kutatjuk.

De vajon különbözik-e egymástól a kettő? Nem az emberi lélek teremti-e meg általánosító és érzékelhető állapotának lenyomatát a versben? A megfogalmazás spontán folyamatához közelebb álló költői szó nem ad-e mindennapi megnyilvánulásainknál hűségesebb képet rólunk? Van egy olyan látásszög, ahonnan a kettő, a pszichés tartalom és költői kimondása két, egymást tökéletesen fedő síkidomnak látszik, mintha két háromszöget fektetnénk egymásra: ránézésre a kettő tökéletesen összeolvad, azonban finomabb, minuciózusabb mozdulatokkal leválaszthatóak egymástól, és akkor már nemcsak a psziché szavakat befolyásoló erejét, hanem fordítva, a vers formájának hívóhatását, a vers pszichológián alapuló, de a költői szó absztrakciójában, elidegenedésén, a vers ön maga által felállított törvényeiben is ke-

reshetjük. Ebben a nem egymást követő, hanem egyidejű reciprocitásban, oszcillációja feszültségében érthető meg a vers születése, és ezzel eredeti fontossága és egyedülálló szerepe az emberi lélek megnyilvánulásai között. A nyelv, mely valószínűleg a kommunikáció eszközeként interperszonális tényező, a költészetben is megtartja kommunikatív jellegét, azonban mindig egyirányú, a másikat mindig csak fikcióként érzékeli. Ezért — a misztikus élményektől eltekintve is — általánosságában a vers nagyon hasonló az ima nyelvéhez, az ima azonban nem feltétlenül rendelkezik a nyelvet befolyásoló szigorú szabályrendszerrel, melyet a versbeszéd alapjának tekinthetünk. Talán a megszólított virtualitása miatt az elmondott közlendő, különösen ennek megjelenése, képei, stilisztikai befolyásoltsága is virtuálisá változik — a vers tehát feltétlenül számít olvasójára, de nem ismeri őt, egyszerre áll vele a legmélyebb perszonális kapcsolatban, elmondva (ha burkoltan is) a lélek legmélyebb titkait, és tartja meg az elmondás maximális formalitását, az intimitás teljes kiküszöbölését. Ugyanezt azonban fordítva is értelmezhetjük: hiszen a vers megszólítási jellegét, éppen formájának, s ezzel szabályrendszerének kötelező ereje folytán, amennyire intimnek, éppen annyira rituálisnak is tarthatjuk, s lehet, hogy éppen ez a formai „elidegenítés” ébreszti fel legmélyebb, magunk előtt is rejtgetett asszociációinkat. Bármelyik oldalról is vizsgáljuk, mindig tudjuk, hogy a megszólítás saját énünk felfedésével történik. Egyszerre létezik az a közös elem, ami egy érzésnek, gondolatnak, életérzésnek vagy hangulatnak átadására képes, és a mindig jelenlévő, bár nem mindig reális befogadó szellem, ami kiválasztja és saját érzékelésének útjára tereli a mondanivalót.

Gondoljuk meg: az Istent megszólító verseket (és valamennyi Istenről szóló verset, éppen Isten megismerhetetlensége miatt) tekinthetjük egy ismeretlen létező megszólításának — ennek a fentebbi folyamatnak megkettőzése, vagy négyzetre emelése. Nagy általánosságban az olvasó, de még a szerző sem bírja el ennek a kettős ismeretlenségnek (a megszólított ismeretlenségének és a megszólított Isten ismeretlenségének) súlyát, s legalább az egyiket, Isten rejtélyét, megpróbálja antropomorfizálni, közelségünkbe levonni. A versek elemzésekor ennek az egyirányú folyamatnak egyes pontjait szeretnénk megragadni, s ezt nem tehetjük másként, mint multifokális szempontok alapján, melyekbe e fenti három komponens segítségével próbálhatunk behatolni.

Az antropomorf istenkép forrásához legközelebb a legelső komponens, a hiány betöltésének vágya áll. Általában az anya, de néhányan az apa helyét vélik az Isten-képpzel betölthetőnek, vagy legalábbis egy apai vagy anyai szeretetet és tekintélyt parancsoló vágy megtestesülését látják ebben a tendenciában. Kétségtelen, hogy különösen a fiatalkori Isten-versekben közvetlenül is nyomon követhető ez a törekvés — a későiekben már

bonyolultabb a helyzet, azokban nem a hiány, hanem a szülővel szembeni ambivalencia vetül a meghatározhatatlanra. Jó néhány leírást olvashatunk a gyermek József Attila szegénységéről, szeretethiányáról, de valójában, azt hiszem, nagyon kevésbé ismerhetjük, és ma már csaknem lehetetlen megismernünk az anya valódi személyiségét és életvitelét. A szabadszállási család marginalitása, a Pesten eltöltött első évek, a hat gyermek születése egy törvénytelen kapcsolatból (ami a századforduló táján szinte hihetetlenül megvetendőnek tűnt), a két kisebb gyermek állami gondozásba adása, de főleg az, hogy ott két év alatt mindössze egyetlen alkalommal látogatta meg őket, sőt beteg fiát a kórházban sem látogatta, a férj eltűnése utáni különböző munkahelyek, ágyrajárók, a „kocsis, aki a mamának udvarolt”, és a hírhedt buktalopást követő verés, az anya kontroll nélküli magatartásáról, feltehetően neurózisáról árulkodik. Ha mindezeket figyelembe vesszük — valóban minden kontroll híján, de a költő egyes, áttételes reakcióiból is ítélve —, nemcsak a hiányérzet már-már pszichotikus fájdalma, hanem a költőben felgyülemlett agresszió is származtatható ebből a gyermekkori kapcsolatból. Az igazi anya-kép, az anyával kapcsolatos ambivalencia, vagy egyenesen agresszió a Gyömrői Edit iránti szerelem idején szabadul fel minden kontroll és elfojtottság alól — hogy ez az elkezdett analitikus kezelésben felszabaduló anya-kép, vagy a Gyömrői Edit okozta frusztráció visszavetítése okozta-e, azt aligha lehet eldönteni.

Az apa hiánya még különösebb. Állítólag a gyermek József Attila már tudta, hogy apja nem Amerikába távozott — de bárhová is, a családot magára hagyta, és ez az objektív tény a hiány mellett mindenképpen haraggal és agresszivitással járhatott. Ugyanakkor az is igaz, hogy a magányos, mély kapcsolatot létesíteni nem tudó József Attila valóban éppen úgy vágyódhatott az anyai gyengédségre (ennek bizonyítéka az, hogy mindig a magánál idősebb nők iránt vonzódott, és az a tény, hogy két alkalommal is egyszerre volt anyába és lányába, véleményem szerint az anya-gyermek viszonyba szerelmes), mint az apai védő-óvó, tekintélyt parancsoló jelenlétre (ennek példája egyes barátaihoz, így például Hatvanihoz, Németh Andorhoz fűződő barátsága, és ez lehetett a Rapaport Samuhoz írott levelek bonyolult vágyainak egyik kiváltója is).

Ha tehát József Attila Istenhez szólását a szülők iránti vágy önmagán túlnevő megnyilvánulásának tartjuk, fel kell tételeznünk, hogy ebben a formában is a szülők iránti ambivalencia, a vágyódás halvány és körülírhatatlan derengésében a gyöngédség és az agresszió állandó kettőssége jelenik meg — mint magában a hiányban, ami a másik, a vágyott lény jelen- és távollétét egyszerre jelenti. Egyszerre — de a világ két tartományában: egyszerre a *van* konkrétumában, mely elsősorban magunkban eleve-

níti meg a távollevőt, és a *nincs* absztrakciójában, mely a *vántól* elszakíthatatlan. De ha a hiányt e kettős értelmezés birtokában koegzisztenciának vagy egyenértékűnek (felcserélhetőnek) tartjuk, tévedünk. A van, a jelenlét, még fiktív létében is jelentősebb és élőbb az eltávolodottnál — mert ennek bizonyítéka a bennünk élő arc más, áttételesen mi magunk. A *másik* csak addig hiányzik, amíg egyszerre érezzük a magunk részének, magunkkal egy anyagból készült jelenlévőnek, és a magunkkal viszonyban álló másinak.

A hiány, mint a pszichológiaiból kiinduló, de azon túlnövő létezőképzés, a jelen és a távollét, a van és a nincs elválaszthatatlansága így nőhet Isten metaforájává. Éppen olyan meghatározhatatlanná, mint a lét-nemlét viszonyában a Másik, vagy mint ennek visszfényében saját magunk, egyszerre konkrét és fiktív anyagságban, a valóságnak nevezett létforma határpontján.

Nem kevésbé bonyolult és nehéz (nem bonyolultsága miatt nehéz) az Isten jelenvalóságának másik komponensét, az erkölcsit elfogadnunk. A komplexusban ismét a pszichológiai, és ezúttal a metafizikai probléma keveredik, és az olvasó dolga (még hozzá igen nehéz feladata), hogy a kettőt külön-külön, mégis összehasonlítva tudja érzékelni. Kialakulásában bizonyosan nagy szerepet játszott a freudizmus hatása József Attila személyiségére, úgy elméleti, mind élmény-szinten. A probléma igazán akkor élesedik ki, amikor már a Gyömrői-féle analízis-csírán is túl van. Ahogyan az anya-keresés, úgy az anya elleni bűn elfojtásának megélése és beismerése is kényszerré válik, s mivel ez, talán a fiú ambivalenciája miatt, nem ad elég alapot a büntudatra, mely pedig az analízisnek ebben a fázisában lélektani szükséglet, bármily abszurd módon, meg kell keresni azt a bűnt, aminek megtisztításában bízhatunk. Hiszen az annyi versben hangsúlyozottan vágyott büntetés nem fedí-e a szintén folytonosan előtörő megbocsátás fogalmát? József Attila hihetetlen érzékenysége, és ennek az érzékenységnak intellektuális síkra vetítése, a szinte közvetlenül intellektuális síkon megélt nyugtalanság és reménytelenség (az érzelmi elhagyatottság és magány megfélelőítő) feltétlenül és csakis metafizikai közegben nyerhetik el a kimondásukhoz szükséges energiát. József Attila költészetében már korai, talán 1928-ban írott verseitől kezdődően érezhető a metafizikai közeg meghatározhatatlansága, a körülírhatatlan, mondhatnók a kimondhatatlan iránti vonzalom. Később, a késői versek idején ez mindinkább a gondolatok abszurdításába, az abszurdítások metafizikai közegébe tolódik, s egy abszurd erkölcsi kérdés felvetéséhez vezet — ez pedig alapjaiban a teljes ártatlanság állapota. Az a lehetetlen állapot, ami embernek sohasem, legfeljebb egy bizonyos Isten-képnek adatik meg. Nem a katolikus értelemben vett áteredő bűnnel szeretnék foglalkozni, hanem azzal a ténnyel, hogy halandó ember sohasem érezheti magát teljesen

ártatlannak — mint ahogy, a bűn bármelyik aspektusát választjuk is, valóban sohasem az. A teljes ártatlanság állítása mindenképpen a bűn érzetét kelti, különösen, ha sajátmagunkról van szó, és különösen akkor, ha a magát büntetlennek valló erősen a freudizmus bűnösség predestinációjának hatása alatt áll. Régebben sokkal egyszerűbben magyaráztam ezt, az ártatlanság állapotában a magát Istenhez hasonító ember magasra-törését, a hübrisz bűnét azonosítottam a József Attila-i magatartással. Természetesen ez sem természetes állapot, az egodyastole kóros kényszerképzetével velejáró vezeklésnek azonban a rögtön melléhelyezett büntudatot gondoltam. Ma már mindezt egy végső-kig felkavart, kontúrok és hierarchiák képzetének alkotásától megfosztott lélek kétségbeesett kényszerének látom, mely arra irányul, hogy benső forrongásait formába öntse, vagyis szocializálja. Ehhez a szocializáláshoz van szüksége az erkölcs kereteire (jó-rossz, ártatlanság-bűn-büntetés, az anyát és a szeretőt ugyanazzal az indulattal meggyilkolni-vágyás kimondása), és mindekelőtt egy olyan felsőbb, de a lélek zavarosságának kivételéseként megérthetetlen és kimondhatatlan hatalomra, mint Isten. Ez az abszurd erkölcsi világképet megtestesítő és egyben feloldó Isten-képzet egyszerre kivetítése és igazolása az erkölcs kényszerképzetébe menekülő léleknek — csak hogy joggal tehetjük fel a kérdést, nem csak mi nevezzük-e a szenvedésnek ebben az ideában testet öltött formáját erkölcsnek? Hiszen az erkölcs mindenképpen társadalmi faktorokkal telített, és ezért József Attilának az ártatlanság bűnébe menekülő eszme (vagy rögeszme) képzetét az abszurditás megjelenítésének is láthatjuk.

Az ártatlanság-bűn-büntetés kérdésköre mindenképpen egy racionális igazságosztót kíván. József Attila minden tudatos szellemi törekvése, kiemelkedő intelligenciája, gondolkodásának kérdezz-felelek stílusa, az összefüggéseknek gyakran mélyre rejtett, de mindig kinyomozható rendszere mind a racionalitás nyelvi irányába mutat. Nagyon is feltételezhető, hogy a másik oldalon állandóan benne bujkáló irracionális készletet keresi kifejezését, és éli meg e kifejezhetőség állandó érzelmi frusztrációját költészetében, elsősorban, mintegy demonstratívan, istenes verseiben. Mert nyelvileg valóban mindig szabályos és pontos, konzervatív kifejezései mögött sokszor bujkál az irracionális képzetek felhője, ezt képei alaposabb vizsgálatával is észrevehetjük. Isten fogalma talán a maga abszurdításában (elfogadott abszurdításában — *credo quia absurdum*) képes ennek az állandóan feszítő kérdéskörnek kifejezésére (ha nem is feloldására).

Az első két tényező (a szülőhiány és lélek forrongó hevületébe átszapó, vagy azzal párhuzamosan fellépő, az erkölcs racionalitásába torkolló irracionális) egymással szorosan összefügg. József Attila Isten-képzetének van azonban egy ezektől némileg különböző, de a racionalitás-irracionálitáshoz közelálló harmadik

komponense: a valóságos transzcendencia jelenléte. Nehezen, de többnyire mégis elválasztható ez az irracionalitás kísértetétől, s gyakran nem is a hagyományos Isten-versek formáját, hanem a megnyugvás és belesimulás attitűdjét veszi magára. A kérdéskör magját azonban a transzcendencia alapvető kérdése határozza meg.

József Attila mindenekelőtt — és ez költészetének alapvető tulajdonsága, véleményem szerint modernségének forrása, és egyben legnagyobb, messze kiemelkedő értéke — a létérzékelés, lét és nemlét viszonyának költője. Kérdésünk az, hogy vajon feltétlenül velejárója-e az ontológiai gondolkodásnak a transzcendencia létének, nemlétének vagy a kettő eldönthetetlenségének problémája, vagy a kérdés más forrásból, József Attila egyéni hajlamából következik-e? Elegendő-e az előbbi két kérdés feltétele és megválaszolásának kísérlete ahhoz, hogy József Attila Istenhez-fordulását megmagyarázzuk, vagy a transzcendencia egy speciális értelmezéséhez kell-e fordulnunk ahhoz, hogy eldönthessük, mit érthetett József Attila a transzcendencián, és mit Isten fogalmán. Pontosabban: az előbbi két motivációból kiindulóan bujkált-e benne egy, lételméletéből kiinduló valóságos transzcendencia-élmény vagy -képzet, és ezt is megfogalmazta-e Istenhez forduló verseiben? Tartalmazza-e József Attila ontológiája Isten létezését?

A létezés tényét biztosan tudjuk, de lényegét sohasem határozhatjuk meg. Majdnem ugyanez áll Isten fogalmára, mely kizárólagosan csak körülírható, vagy egyetlen aspektusból ki is mondható, de ez az egyetlen oldal sohasem fedi a megtestesített potencia végtelenségét. Ha fenti kérdésünkre nem is tudunk egyértelmű feleletet adni, azt mindenesetre kijelenthetjük, hogy a két fogalom körülírhatatlansága, szavakon túli léte bizonyosan közös, ennek alapján pedig közös az előttük elnémuló áhítata és hallgatása is.

Kíséréljük meg két késői József Attila-vers (*Nem emel föl és Bukj föl az árból*) elemzéséből kibontani, méghozzá a felé fordulás gesztusaiból következtetve, mit is érthetett (érthetett-e valamit) a költő Isten fogalmán? Feltételezhető, hogy a versek alapanyaga oda-vissza-vibrálás az Isten-képre vetített lelki tartalom és ennek visszaverődése között, ez utóbbinak pedig feltétlenül meg kell járnia egy létező (legalábbis aktualitásában létező) Isten-fogalom erejét — erejét a visszatükrözésre, a rávetített tartalom megváltoztatására. Az Istenre zúdított kérdés- és panaszáradat az agresszivitás és tehetetlenség olyan poklait idézi, mely képes arra, hogy megteremtse a maga Istenét — de hogy ez az Isten-kép csupán a megszólítás nyelvi erejében, vagy a virtuálisan elért bizonyosságban nyilvánul-e meg, tehát látszólag független attól, hogy általában hitt-e József Attila Istenben, vagy csak ebben az aktuális pillanatban, alkotófolyamatban, vagyis ennek a versnek

poétikai közegében létezett számára Isten, azt talán sikerül a két vers elemzéséből megsejtenünk. Ezzel pedig egy olyan sajátos Isten-képet megsejtenünk, ami nemcsak József Attila utolsó évének lelkivilágára, hanem egy megjeleníthető 20. századi Isten-képre is következtetnünk enged. Természetes, hogy ennek az Isten-képnek mind objektív, mind szubjektív előzményeit is ismernünk kellene ahhoz, hogy a versek lényegére pontosan következtethessünk. A két tényező közül az első nem csak azért könnyebb, mert benyomásaink szerint József Attila késői költészetének kontextusában ennek az Istenhez forduló lelki beállítottságnak útja mindenképpen követhetőbbnek látszik, már csak azért is, mert a benne megnyilvánuló racionálisnak és irracionálisnak a késői versekben megjelenő egységére a késői költészet gyökereinek ismeretében könnyebb hozzáférnünk. A második, az objektívebb, a 20. század akkor érlelődő egzisztál-filozófiája, mely pedig bizonyosan befolyásolta e mélyen lírai vallomásokat, túlságosan sok, számunkra ismeretlen faktort tartalmaz. A 20. század olyan szellemtörténeti vonulatainak ismeretét követeli meg, melyeket nem is bizonyos, hogy magunk, de még bizonytalanabb, hogy József Attila mennyire ismert. Kérdés, hogy a poétikai elemzés közelebb visz-e bennünket ennek az Isten-képnek a korra jellemző aktualitásához — vagy kérdésünket úgy is feltehetjük, hogy bevezető szavaink mentegetőzése után a viszony természetéből mennyiben következtethetünk e viszony valóságos és virtuális részvevőire.

Mindkét versben a költői alapállás lényege a megszólítás, tehát az én-te viszony valóságosságának és virtualitásának egymásra vetülése. A megszólítás folyamán a Te lehet mélyen közeli, vagy az idegenségig távoli, mindenképpen az Én virtuális látómezejében és nem azon kívül, a mindenki számára elérhető, legalábbis a vallások dogmarendszerében megvalósuló objektivitásban helyezkedik el. De ennek a virtualitása, a szubjektív elemnek behatároltsága egy preformált, önmagában láthatatlan, a vers fogantatásában megvalósuló körvonalra vetül. E két Isten-vers leginkább feltűnő sajátossága, hogy mindkettő egy meghatározott, megszólítható, de sohasem egyértelmű antropomorf Isten-képet nyit meg a számunkra. Nem feltétlenül egy apai, de ahhoz nagyon hasonló megszólíthatóságot, mely a *Nem emel föl* című versben elsősorban az apai védelemért, a *Bukj föl az árból* címűben elsősorban az apai szigorért (de mindenképpen az apai, és nem az anyai, ős-anyai elemért) sóvárog. Kérdés, hogy az apai dominanciát a közfelfogásban általánosan érvényesülő, vagy a személyes sóvárgásban realizált férfi-princípium elsőlegessége hozza-e létre. Az antropomorfia azonban elsősorban nem a megszólításban körvonalazódó alak formai jegyeiből, hanem a megszólítás rendkívüli közelségéből, intimitásából olvasható ki — a kérdés, szemrehányás, fenyegetés olyan közvetlensé-

géből, melyben a költő mintha saját magához beszélne, s ez korrespondál azzal, hogy a versekben megjelenő Isten-kép néhol az Isten helyébe lépő Én arcát veszi magára — tehát a szemrehányás egyszerre megjelenő sacrilegium és önvád. A kettő pedig hihetetlenül izgalmas módon, önállósága megtartása mellett egyesül.

Könnyű lenne József Attila másutt is fellelhető kétértelmű soraira hivatkoznunk, az olyanokra, mint például: hogy „*ne legyek kegyetlen árva*” — ahol a kegyetlen egyszerre vonatkozhat az árva sorsára és az árva kietlen magányában kialakult keménységre. Nyilvánvaló, hogy ez a poétikai fordulat (ugyanúgy, mint például az Óda: „*Hallottam, amint fölöttem csattog / ver a szívem*”, vagy az Eszmélet utolsó szakasza: „*s én állok minden fülke-fényben, / én könnyöklök és hallgatok*”, s emellett számos más példa is az Én határainak elmosását éppen úgy jelzi, mint az Én kényszeres projekcióját — nemcsak a világra, hanem egy világ feletti hatalomra is. Vajon az a rendkívüli nyelvi tökéletesség, mely József Attila klasszikus beállítódását is jelzi, mindazokkal a váratlan nyelvi fordulatokkal, „csavarokkal”, az ellentétek formailag maximális kiélezésével nem ennek a belső meghatározatlanságnak ellensúlyaként született-e, s az a magát formátlannak és széthullónak érzékelő lény, amikor a forma összefogó erejéért könyörög, paradox módon nem szólítja-e alaknak saját magát is? A szó, a *Nem emel már föl senki sem* második szakaszában mindenestre meglepő, s az olvasó, mintegy öntudatlanul, először a rímképlet szükségességével nyugtatja magát. A versre végletekig jellemző vibrálásban azonban a megformálatlant összefogó lény már eleve megformált, hiszen az alak általában formáltat, pontosabban körülírtat is jelez. A könyörgőben élő nem-alakra, a formátlatlanra, kialakulás, megszületés, megteremtetés előttire is gondolnunk kell. A valljalak-tagadjalak ellentétpárja pedig már ebben a megformált lényben él, a zárt forma (belső, nem nyelvi formára gondolunk) nem zárja ki az egymással ellentétes, egymással küzdő, szétszakasztó irányok egységét. Annak ellenére, hogy van valaki, vagy valami, ami e kétfelé-húzásra kényszerít, beleértve azt az abszurditást is, hogy a megtagadottat nem lehet állítani-vallani, a megtagadottól az önmaga megtagadásához szükséges emberi erőfeszítést sem lehet kérni. Mindezt elsősorban poétikai értelemben állítjuk, nem csak az istenhit kételyekkel telített mélységében. Az *alak* és a *tagadjalak* szavak tökéletes, kiterjesztett rímpárja szintúgy magában hordja az ellentétes értelmezhetőség szoros összetartozását, elválaszthatatlanságát. Ilyen ellentétek felé húzó irányokkal mindkét versben bőven találkozunk.

De ha a két verset összehasonlítjuk, nemcsak a befogadás és a szigor közti különbséget, hanem a két vers alapvető képi közegének másneműségét is érzékeljük. Az első inkább a föld-elem

körébe tartozó képeket tartalmaz (a *sár* érzete is, mely ugyan a víz képzetét is felkelti bennünk, de elsősorban a földbe szivárgó, azt átitató és nem az elszárguló folyóét). Ugyanígy a második versben is szerepel a *por*, az egyik legtöbb asszociációt felkeltő magyar szó, mely a „*porból lettél, porrá leszel*”-től a porszemnyi ember kicsinységéig végtelenül sok hagyományos jelentést is tartalmaz. Vajon van-e jelentősége annak, hogy az első vers védő-óvó magatartást kívánó beállítódása a föld-elem anyaiságát, nőiségét asszociáltatja velünk, míg a másodiké a sodró ár, az ágaskodó ló, a nap (férfi princípium!) lángját lobbantó erejével inkább az apai elem hatalmát sugározza? A mindkét költeményben megjelenő, magát Isten magasságába emelő hübrisz természetében is ugyanezt a kétféleséget észleljük: az elsőben: „*Kinek mindegy volt már a kín, / hisz gondjaid magamra vettem*” mintha egy anya vállairól venné át a magáéra a világ fenntartásának minden gondját, s ennek megfelelően klasszicizálóbb, szelídebb stílusban szól — a második, mely a szenvedés és a meg hasonlítás sokkalta mélyebb poklaiba száll le, végleteiben és pátoszában — legalábbis számomra — a romantikát idézi. Mindjárt a versek kezdetén érezhető ez a különbség: mindkét vers első szakaszában a fohász nagyon hasonló szavakkal kezdődik: „*Fogadj fiadnak, istenem*”, illetve: „*Ijess meg engem, istenem*”. A fenti különbségek már ebben a két sorban megjelennek — az első vers az elhagyatottságról, a szenvedés hiábavalóságáról szól, mint azt a költemény vége is jelzi: „*Intsd meg mind, kiket szeretek / hogy legyenek jobb szívvel hozzám*”, a második alapproblémája az ártatlan bűn kérdése, József Attila késői verseinek egyik fő motívuma. A tökéletes megfordítottság, a minden racionalizmussal szemben álló, végig hatoló irracionálizmus, a lélek vad, habzó nyálú tengere, az Istenhez felnyúló büntelenségnek (ártatlanságnak) hübrisze, és a büntetésért, tehát a feloldozásért sóvárgás önmagát porig alázó egymásba váltása, a vad, habzó nyálú tengerek hánytorgásában (melyben a József Attilára oly jellemző rágás, evés, falat motívum is valószínűleg a tudatalatti élethelyzet szimbólumának kivételése lehet) az egymásba játszások, komplexitások, az ellentétek és paradoxonok áradata jellemzi ezt a verset. A tudattal belátható, és a tudattal beláthatóvá álcázott teljes magát meg nem értés olyan komplexitása, melyből egyaránt következtethetünk e hihetetlenül mély szenvedés-képességre, szenvedés-vállalásra és a tudat kristályosító szerepére, mely képes ezt a magmatikus forrongást a tökéletes rend szintjén kifejezni. Ezzel pedig befogadhatóvá tenni a befogadhatatlant, élővé azt, amit megélni lehetetlen, nyelvvé transzponálni azt, ami egyszerre húzódik a nyelv-alatti tengeremély átláthatatlan rétegeiben, és az ebből kiemelkedett csakis nyelvi közegben. Ez a szakadék az, amit az irracionálizmus váratlan betöréseinek érzünk e tökéletes formai fegyelem tűzhányóiban, s ami elfogad-

hatóvá teszi számunkra mindkét vers befejezésének ijesztő többértelműségét. Az első, a szelídebb, könnyörgőbb változat az önmagam feláldozásával végződik, áldozatnak egy hitt-mégsem hitt Istennek — valóban Istennek? Valószínű — hiszen ezt az Istent kéri az áldozat előtti vizsgálatra (s ebből látszik, különösen a többször felbukkanó bírósági tárgyalás, vád, vádlott relációjának emlegetése után, hogy a bűn és büntetés kérdése ebben a versben sem maradhat ki József Attila leltárából). De az áldozat, a feláldoztatás, és így az önmagam feláldozása mindenképpen szakralitás, a büntetés elviselése pedig nem szakrális, nem azonos a „magam Istennek adom” gesztusával. Vagy talán megtörténhet az is, hogy nem Istennek áldozom magam, hanem talán a bűnösök csoportjának, csoportjáért? *„Bár lennétek ily bűnösök mindnyájan / hogy ne maradjak egész egyedül...”* A kép nem elválaszthatatlan a krisztusi áldozat metaforájától, de a „magam feláldozása” szópár egyaránt megengedi azt, hogy a költő Krisztus szerepét átvéve megint a hübrisz bűnét kövesse el, s így imádsága quasi önmagához szóló abszurditás — vagy nem Istennek, egy ismeretlen Elfogadónak, hanem magának az áldozatnak felmagasztalása. A profánnak és a szakrálisnak, a többértelmű, nem fixált tartalomnak komplexitása mindenképpen rémülettel tölti el az olvasót. A vers kicsengése elsődlegesen tehát nem a részvét vagy az empátia, hanem a rejtélyesség, megfejthetetlenség érzete, lebegés a racionális és irracionális között, melyek mindegyike határtalan és körvonal nélküli. Óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon maga a költő teljes mértékben tisztában volt-e mondanivalója céljával és értelmezhetőségi lehetőségeivel? Szándékolt-e ez a megfejthetetlennek tűnő befejezés, vagy József Attila számára sem hordozott definitív mondanivalót? Olyan kérdés ez, melyre valószínűleg soha sem fogunk egyértelmű választ kapni, s amely jellemző indikátora az utolsó évében járó József Attila költészetének.

Ennél a megfejthetetlen képnél, mely ellentmondásai ellenére mégis a szakrális felé hajlítja tekintetünket, még rejtélyesebb — és vérfagyasztóan ijesztőbb — a második befejezése. Hogy ha már paradoxonokról beszélünk, az utolsó versszak értelem szerint csupa váratlanság, pontosabban a lehetetlenség valóságba-hozása, egy még magasabb valóság képében, amelyben elsősorban a képi megjelenítés okozza az olvasó legnagyobb sokkját — ez a képi megjelenítés azonban maga a másképpen kimondhatatlan, lefordíthatatlan tartalom. Ha „értelmét” próbáljuk megkeresni, csupa abszurditásba ütközünk: a *„Meghalni lélegzetemet / fojtom vissza, ha nem versz bottal”* valóságosan lehetetlen, a képben azonban olyan érzékletes, és olyan érzelmi hatást kelt, hogy a valóság egy másik, az érzelmihez közelebb álló síkján elborít bennünket, és szinte a katatóniáig dermedt: *van* olyan helyzet, amikor a farkasszemet nézni a materális, méghozzá a farkasban

testet öltött ősképp, a valóságos élőlény okozta rettegés átalakul egy érthetetlen és láthatatlan hatalommal történő rámeredéssé, az elbűvöltség másra-nem fordítható tekintetévé. Valószínű, hogy a kiszolgáltatott tehetetlenség szorítja össze torkunkat a fulladásig, amely a lélegzetfojtás halálosságának érzetét a mi számunkra is egyszerre alakítja el- és el-nem fogadhatóvá. A halál kihívásának kibírhatatlan erőfeszítése kap hangot ebben a sorban, a halálra-fixált tekintet lélegzet elállító ereje, melynek feloldása, egyetlen elkerülése a bottal-verés (és gondoljunk a bot hatalmas asszociációs körére József Attila gyermekkori megvertetésétől a valószínű öcsödi emlékeken át a szó szexuális szimbolikájáig). A halálosan erős kívánság valójában a szenvedés vágya, a végtelen dermedésből egyedül a szenvedés vállalása, talán igazságosztó ereje adhat felmentést, a halálon túlemelkedő megváltás annak az áldozatnak vállalása, amiről az előző versben volt szó (és ebből is látható, hogy látszólagos különbségeik ellenére a két vers milyen közel áll egymáshoz, ugyanannak a Medúza-fejnek két arca, akárha a Medúza-fej Janus két arcává alakulna) — a szembenézés azonban itt a tragikus hiánnyal történik, egy megfajthetetlen óriási erejű, sokkoló metafora, az *emberarcú hiányával*. Ugyanaz a Krisztus-képhez történő visszatérés, mely végtelenné tágul, Istentől a halál arcáig terjed, a *far-kasszemet* után az archetipikusan ősi, állati ellenség emberarcúálcázásától a valóságos ember hiányának halálosságáig. És ebben a vonatkozásban itt, ebben a fázisban már túl vagyunk az egyetlen ember hiányának megszállottságán, túl a Gyömrői Edithez írott versek hasonlóan vad és félelmetes kihívásán, a *Nagyon fáj* gyötrelmén (azon a korszakon, mely véleményem szerint ezt előlegezte és indukálta), itt már nem egyetlen szerető lény, hanem az előző verstől eltérően maga az emberi világ hiányát érezzük elviselhetetlennek. A gúzsba kötött és szabadulni vágyó ember végső konfrontációja ez a semmivel, a tökéletes nihillel.

De hogyan kapcsolódik ez Istenhez? Vajon Isten a Semmi ellentéte-e, vagy éppen maga a Semmi? Ne a versek logikai sorrendjét kövessük, hanem az Isten-képben megnyilvánuló ambiguitást, az egyetlen tekintet, vagy egyetlen megszólítás kétirányúságát, azt a szétszakítottságot, melyet emberi lélek elviselni nem tud, de az emberi lélekből fakadó költészet, József Attila költészete élete utolsó pillanatáig képes kimondani.

NÉMETH ANDRÁS

Ima, toll és ecset nélkül

— Valaki megérint, aztán vakon belerajzol a tájba.

*Szemedben kert éled. Légy. A tegnapot megérteni,
és benne önmagad. Az eső gyöngyfűggönye hamar
téveszt meg fényt, arányokat, eltakar, s az éteri
játék, a képzelt szépség helyén mindenütt sár, avar.*

✱

*Miből festenél te még,
ha a domb mögött az ég
csak kék, csak kék semmiség?*

*Bukott angyalok mosolyt
találnak-e szerteszórt
virágokon? S látsz-e port?*

*A kép lehet szabály, s a föld,
a felismert jel, igéd,
ahogy színt kever, betölt
majd téged, s megszeretnéd.*

✱

*Vagy. Az átláthatatlan csend alatt.
Léted gyökérújjai tartanak
egymáshoz békén, álom, bódulat
nélkül. És nem kellene már nyarak.*

Érzületi majorság

Kísérlet Ottlik Géza Buda című regényének szellemi-pozitívista feltérképezésére

1938-ban született Budapesten. Költő, író, műfordító. Legutóbbi írását 2005. 2. számunkban közzöltük.

Rilke ír (Vas István fordításában) érzelmi majorságról, ahogy a szív hegyein fölfelé haladunk, ott volna ez, igen poétikusan bár, de pozitívan, foghatóan, ahogy e költőnél (R. M. R.) minden az ilyen-olyan, de erős plasztikusságában oly jó, hiteles, sugallatos. Ottlik értett a költészethez, s ha Nemes Nagy Ágnes — egyszer, valahol, épp — az ellenkezőjét állította is, értett, tudom. Rilket szedte össze nekem Ottlik, kevésbé ismert darabokat, fordításhoz, s akkor beszélgettünk ilyenekről. No, nem a pozitívizmusról, mely nem irodalmi fogalom, mégis, van valami olyan érzésem, hogy érzületében Ottlik Géza a képeket, az így két marokkal körbefoghatónak ezt a (vélt) biztonságát kedvelő N. N. Á. lelki rokona volt, azért mondom ezt így, mert nem matematikai-érzületi, bridzsfeladvány-elmélet-érzületi rokona; és azok az írók, amerikai, angol prózaszerzők, akiket Ottlik, bírálva olykor, feltétlenül másszor, szeretett (az általa válogatott nagy könyv, az *Amerikai Elbeszélők*, 60-as évek, ha jól mondom, szerzői szinte végig; Fitzgerald, Salinger, hogy őt az antológiából külön is kiemeljem, más mód. Chandler etc., eminnen a vízen Maugham, Evelyn Waugh stb.), mind a 19. század poszt-dickensi örökösei, folytatói voltak, avagy éppen még ott születtek, mint — nem is részletezem, kik. Tösgyökeresen pozitívista mód értékelhető autorok, s Ottlik tömören, de messze-mutatva tudta elemezni Graham Greene-t is, bár másokat jobban használt nála, mélyebb szükségletekhez, a lényeg azonban az, hogy kézzelfogható eredményeiket, eszközeiket tartotta a prózai minőség hitelkritériumának, annak ellenére, hogy — főleg amerikai — avantgárd szerzőket is becsült, és Joyce-nak nem volt úgy (jó okkal, ok nélkül, mint — tudjuk — Henry Millernek, vagy az egészen más minőséget megjelenítő, korszakos, bár sok mindenben vitatható Duchamp-jelenségnek) elszánt, elutasító ellenfele.

Rilke értékei is pozitívista érzületekből táplálkoznak, a líra nála túlnyomó erő azonban, s a tárgyak, mint N. N. Á. írja, nemcsak „boldogok” nála, de határozottan üdvözlnek, és R. M. R. alighanem így lesz, még egy-egy sikerültebb tolmácsolásban is, nélkülözhetetlen, míg világ a világ.

Hagyván a pozitívizmus többféle meghatározhatóságát, nem ragaszkodván ahhoz a kicsinyes szemléletéhez, mely szerint nyilvánvalóan (s olykor kicsinyes szemlélet, ily tudásszomj s tudáshit jegyében) a pozitívizmus, anyagában, lexikonosság (bocsánat, nem ez a véleményem róla!), módszerében a Sherlock

Holmes-t, Agatha Christie-t is (a legalacsonyabb irodalmi szinten ekképp körbetekintvén) emlékezetünkbe idéző vélelem, módszer, sakk-hasonlattal, hogy a gyalog okkal-ok nélkül „aláváltozik”, kistiszi átváltozást hajt végre, vezér(egyéniség, vezérmotívum) helyett futó, bástya, huszár lesz csak, s ha már átváltozást említettünk, nincs meg (a pozitívizmusban, hogy negatív oldalról alkalmasabban határozzuk meg) a Duchamp-féle menyasszony átalakulása, a király és királynő gépiesülése, nincs a kafkai bogárrá-változás, eleve a prózateksten kopottas, hivatali folyosók ridegségét idéző, mégis riadalmas bűvöletű alakulása, nincs a harmadik nagy világklasszikustól, Eliottól a tenger alatti terem, melyben bolyongtunk, s ha lakói nem lehettünk is végül, mert kiközösítettek bennünket, attól már azért csak megfúlunk, ha ezek után emberek szólítgatnak, hívogatnak minket.

S mielőtt kitennénk az első csillagot, okvetlen valamit még — várható volt! — az érzület fogalmáról. Nem érzet, nem érzés, pozitívizmusában kevesebb is és több is, nyilvánvaló, miért kevesebb, ám miért több: az érzület megrendíthetetlen. Lásd a politikai színterek elemeit némely országban ma (és régebben is), lásd a számunkra nem egészen követhető lényegű regénybefejező fordulatot az Ottlik által fordított Evelyn Waugh-könyvben (*Utolsó látogatás*), ahol a főszereplő a már bekövetkezés előtt álló boldog élet, szerelmesi együttélés helyett az Istennek adott fogadalmát választja, nos, nem vonul kolostorba, de azt mondja: „Talán rossz leszek megint, megbűnhődöm megint. De minél rosszabb vagyok, annál inkább szükségem van az Istenre. Nem bírom kizárni magam az Ő kegyelméből. Mert ezt jelentené ez; elkezdeni az életet veled... hogy felállítsak egy másik jót, vetélytársául az isteni jónak.” Ha nem követhetem is érzületileg ezt a katolizált, az angol alapvallással „szembeni” érzületet, transzpónálva magam is ezt éltem. Ezért állítottam „szembe” az irodalmat az „élettel”, illetve azonosítottam szerény munkálkodásomban, telhetően, a kettőt, s ezért fordítom szembe a magam használatára az irodalom itteni, mai, s talán mindenkori és bárholi életével a nem-emberi-létezés („egy madár s a kapcsolat vele”, a sugallat általa) számomra adott formáját; teljesen nyilvánvaló, hogy irodalmi kérdésekről senkivel sem akarok épp érintkezni, s ha dolgozom, és amit csinállok, majdnem kizárólagosan egy (bármilyen jellegűnek értékeljük) folytatás része, egy folyamatosságé, s így tovább. Ez a részemről érzület. Ottlik érzülete nem egyszerűen a prózafelfogás volt. A bridzs elméletének világát átérezni, tapasztalni sem bírhatom. Érzem ellenben Ottlik egy-egy (szóbeli, főleg írásos, magánlevelezőlapra-fogalmazott) megnyilvánulásából, érzületileg nagyon magányosnak (is) érezte magát, s elkésérítette volna, hogy a Buda az olvasók egy alapvető rétegének érzületében nem jutott el a nyilván kívánt (kívánatos?) helyig. Ami késik, nem múlik, persze, nem

csak Stendhal, Rimbaud példája jó ide, és a kanonizációk irodalmának rettenetes-féle légkörében (és gyakorlatában), nálunk, végképp komolyan vehetetlen bármi ily-érzeti végszó. Nos tehát, Ottlik érzülete, bizonyíthatóan (prózarészletekkel dokumentálhatva) elsősorban az írói érzületre, az író „mögött”, az író „lényében” rejtezkedő emberre vonatkozott, s erre a tényre a *Buda*, ha úgy akarom, pozitivistán, mert korábbi művek kézzelfoghatóságait idézve, ismételve, igazolva, rengeteg példát szolgáltat.

A *Próza* csudálatos, kegyelemben összeállt szöveggyűjteményére nem sokat hivatkozom itt majd, és a *Hajnali háztetők* főbb művészeti-érzeti kérdéskörét is kimerítettem (lásd Balkon; „Ottlik, a festő”; megjelenés alatt lévő cikk), marad az „Iskola...” alapanyaga, kiinduló- vagy visszaulási pontként, illetve a *Buda* szövege maga. Bár jó néhányszor próbáltam érdemileg foglalkozni a regénnyel (*Buda*), mostani szempontom így, kifejtetten először bukkan fel, az Olvasó bizalmát kérem hát megszavazandónak.

* * *

Az érzület nem észkategória. Még csak a szív „fogalmának”, evidenciájának sem nevezhető. Ottlik okossága, szívélénysége (ahol!), egészen nyilvánvaló. Az érzület azonban, ismétlem, nem a szív evidenciája, nem érzelmi cselekvés, döntés — s nem is döntés csupán, nem cselekvés az érzület. Felismerés (önmagunkban), felismerése valaminek, ami épp attól nem lehet másképp, hogy mi (elemien) létezőnk. Az elcsépellté vált „az író: létszakember” mondat, meg sok változata, természetesen kifejezi jól-rosszul ezt a tényállást. Az érzület, bármennyire foghatatlan és változhatatlan is (ha tősgyökeres, igazi, „abszolút”, tiszta stb.), pozitivisták kategóriája a — minimum — regényírói gondolkodásnak. Az írói becsületességnek. Meg kell vallani, ha van. Az érzületünket.

(Ennek megléte vagy hiánya természetesen nem okvetlen feltétele a jó vagy a rossz műalkotásnak! Többet csupán. Mintegy plusz, tehát eszköz, mint Ottliknak és kedvenc regényíróinak eszköztárából annyi minden, és... itt gyorsan ki a zárjelből!)

A *Buda* inkább eseménytörmelékek együttesének, és érzületki-fejtéseknek megírt-összeállt könyv, mint hagyományos regény. Amennyiben az eseménytörmelékek, képzetességük (pl. az eléggé szerencsétlenné váló — írtam másutt! — fikció, a *Both Benedek festő* s az ebből adódó fogyatékok, erőltetések) „jóvoltából” regény felé hajlik főbb súlya, épp a kidolgozatlanság utalja vissza az egész a nagyszabású anyaggyűjtemény, érzeti leltár, netán irodalmilag létezőbb valamik kategóriájába. Mondom, magam is teljesen járatlan terepen kalandozom, mikor a *Buda* igazi sugallatát, ebből értékét megítélném... avagy inkább nem merem megítélni.

Evelyn Waugh-nál az *Utolsó látogatás* érzeti regény, a sokkal sikerültebb (szintén Ottlik fordítása) *A megboldogult* nem az, ho-

lott a befejezés itt is „felfogásbéli”, evidenciából eredeztethető (angol fiatalember ne dolgozzon amerikai állatkrematóriumban, menjen haza a honi partokra, írjon ott, vagy csináljon bármit, s ezért meg is kapja a kaliforniai honfitársaktól az útiköltséget), és nem érületi regény a *Jámbor pálya* című remeklése sem Waughnak, pedig ott már-már buddhista, zen tanulság adódik.

A klasszikus Ottlik, a legigazibb Ottlik, ha ez mondható így, a maga próza iránti érületében oly biztos volt, hogy olykor még el is viccelte a dolgot (már-már fölényesen), elegendő fellapozni a „Hajnali...”-t vagy az „Iskola...” megfelelő helyeit. Nem mint-ha nem imádta volna „modern regényíró” társainak némelyikét (Mándyt, aki egészen más jellegben vele azonos nagyságrend; Szentkuthyról alkotott véleményét nem ismerem, kár, mert szellemi és prózaírói mivoltában, horizont és technika tekintetében ő kimagasló alakja volt a magyar 20. századi prózának), mégis hivalkodott vele, hogy ő ezt a teszem-veszem dolgot a kisujjából rázná ki, de inkább csak utal rá: tudja, hogyan kell csinálni. (Szerencsére azt a hiedelmet nem igazolta, hogy közkeletű, „népszerű” sikerdarabokat, játékokat etc. tudna készíteni. Más világ az!)

Ottlik prózaírói érülete tehát nem volt okvetlenül technikai jegyű, már főleg ott nem, ahol nagy komolysággal nyilvánult meg. Ahol így, ott mindig azt feszegette: hogyan lehet élnünk. És az ide nem tartozó, mert csak töredékben ismert elképzelései szerint, ezt végül ő valami egészen újszerű prózában kívánta megvalósítani; s miért lehetne kizárni, hogy az általunk még evidensnek nem mindenben tartott *Buda* lenne ez, vagy lehetett volna (de részben az így is etc.).

Ha a *Hajnali háztetők* érdemi meghatározását nem így akarjuk megadni: (ez az Ottlik által irodalmunkból annyira hiányolt) mondén kisregény (prototípusa), nos, akkor a könyv érületi részét kell keresnünk. S ez meglehetősen szimpla. Teljesen kivédett eleme a cselekménynek a szerelem (Bébé Adriani Alisz iránti érzése), marad a pozitív cselekvés szelleme, mint kíváncsi, ám az inkább hitvány-féle, az élet értelmes, cselekvő folytonosságát tagadó Halász Petár csaknem lenyűgözően mulatságos, komolyan alig vehető figura. (A regény maga nagyon is komoly dolog, persze!) Valamit csak kell csinálni az életben, így Bébé, ám az események mintha nem őt igazolnák.

Az érület majorsága az „Iskola...”.

Tulajdonképpen megértem e könyv hitetlenkedő támadóit, bár érvelésük teljesen logikátlan volt, képtelen; csaknem indulati töltés sejlett mögüle. De hagyjuk. Megértem őket, mert akaratlanul is... ha nem csúszttak, hát... elcsúsztak. Ahogy csúszások vannak az „Iskola...” főszereplőit illetően is. Szeredy, Medve, Bébé — a három kiemelkedő figura — csaknem ugyanazt vallja. S annyira ez az érület dominál, hogy... De nézzünk, mi ez az érület, melytől az imént nevezett figurák nehezen különböztethe-

tők meg. Bizony, ha van hibája a könyvnek, hát az Medve és Bébé közel-azonossága. Ami a „támadók” csúszásának alapja lett: nem írta bizony ezt a regényt semennyiben sem Örley, hanem a későbbiekben Bébé (*Buda*) nagyon sok Medve-elvet hirdet maga is... ám ez csak az érzület (in abstracto) erejére, jelenlétére példa.

Az „Iskola...” alapérzülete, az a nem is rejtélyes valami, melyre a hajdani lelkes közönség (sokunk anonim együttese, későbbiek is) ráérezett, természetesen ez: az emberi szabadság, integritás őrzése a zsarnoksággal szemben, nem a nyílt harc, de a kitartó stb., stb. — akár atletizálás, a kivárás, az igazság létezését állító hit és kétely (groteszk, ahogy a rosszakat eltávolítják! már-már királyi hírnök hozza a nagy újságot, hogy kaján legyenek), akár a magány, a csöndes lázadás, akár a hazavágyódás (Bébénél főleg erős, de Medvénél minden bonyodalom ellenére szintén fontos) ... és így tovább.

Utalni szeretnék csak a legnevezetesebb érületi áriára (vagy két ilyenre) a regénynek természetesen a végéről, már-már kicsengés ez, csak az ízig-vérig prózaihletésű Ottlikot nem hagyta a jó szerencséje, hogy elméletesen zárja a művet. Megjegyzem: Ottlik egész iránya, életműve csupa „elmélet” — mondjuk, Mátyás munkásságának egészéhez és szelleméhez képest. Bajban lennék, hogy e dolgozat fele terjedelmében akár Mátyás Iván gondolatvilágának kifejtett elemeiről, érületi majorságáról, akár örbódéjáról kéne írnom. Mátyás egészen másféle író volt. Sajnos, ezzel kapcsolatban egyetlen meghatározást sem tűr jelenlegi próbálkozásom szelleme.

Lévén hogy az érület(ek) erős jelenlétét nem éretnék, nem fogyatéknak tekintem, hanem adottságnak Ottliknál.

„A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen”, írja az „Iskola...” záró részéhez közelítve; s ez, meg maga „Buda” — majdnem érületi kérdés nála. Szememben mégis olyasmi csak, mint a *Jámbor pálya* végzése, meg *A megboldogult* záró-motiválása. Az igazi inkább ez, amit „kimásolt” Medve kéziratából Bébé: „Szegény barátaim, nekem tízezer lelkem van, melyiket vádolókat nektek nem tetsző dolgokkal?” Sebtén mint-ha minden elképzelhető íly vád alól felmentést is adna magának Medve (mondom, Bébé igencsak összerosódik vele!); ha önző, ha „szőkevény”, ha részvétlen, ha szeretet nélküli. S hogy nem nagyon rajong saját magáért se. Az érület pedig, de nekem most, a *Buda* sokszori olvastán, ez sem végszó, itt ilyesmi: „...a ti féltve őrzött szerelmeitek alján csak a részvétlenség fájdalmasan szilárd talajára építhettek, az én közönyös magányom pedig, a személytelenség végső kérgéin belül, a szerelemnél erősebb egymásba olvadás... semleges lávarétegeből táplálkozik.” (Eddig jutok magam is kb. a madár-kapcsolattal etc.) „A fogható valóság felszínén élünk elszakadva...” (Ennyit a pozitívizmusról?)

„Az érzékeken túli, időn kívüli, nagyon valóság terében azonban folytonosan összefüggünk egymással...” Egy teljesebb kontinuumban. Ezért érthetjük meg, így Medve, olykor a néma gyerekek szavát is (a regény szerves motívuma), és „lehetséges az a csoda, hogy a mi siralmas eszközeinkkel, elnagyolt jelekből” (mint szó, tett, rúgás, otromba tréfa etc., nem sorolom) „mégis megértjük egymást?” S körülbelül se idézem a matematikai hasonlatot, mert „mindig” ezekkel hozakodott elő, ha... Nem érdekes. Ottlik is átoldja az egészet a „csorgás” hangulatába: azaz hogy lefelé ereszkedett velük a hajó, s a víz áramlott, ők egymást önzetlenül kínálgatva cigiztek stb. Nem ez az igazi érzület, nem ez az összetartozás, még ez sem az... A Buda igazi koncepció látszata nélkül leledző pszeudo-kompozíciója kellett hozzá, hogy az érzületi majorság kiteljesedjék, toldva-foldva bár, elszórt „elemekkel”, szembeszökőbb legyen.

* * *

Természetes, hogy úgynevezett kisebb írásaiban is, amilyen a Kosztolányit elemző „Boldogság”, tételesen kifejti Ottlik a kék-fehér szárnycsapásos húsvéti hangulatot, vagy a hajnali háztetők látványának (*Hajnali részegség*-utáni) élményfilozófiáját, s hogy ezt a „hitvány” Halász Petár egy másik evidencia jegyében inkább elhárítja magától. Persze, a festőnek álcázódó Bébé nagyon furcsa kettős csavarral helyezkedik a mégis-regényírás műveletébe, az író helyzetébe; ritkán látni szerencsétlenebb regényírói helyzetet! Ám hagyjuk ezt is. (Megírtuk másutt.)

Az érzületet, saját maga számára tudva, öntudatlanul is legfontosabb írói-emberi elemét, kicsit túlexponáltan bemutatta már Ottlik a *Minden megvan* számomra (többször írtam, nem mondhatok mást) hökkentően régimódi, e régimódiságában nem okvetlenül átütő, mégis „szállóigéssé” lett hosszabb novellában. Jó, visszanézni hitelesen csak a régi tartásban, a gyerekkor arányrendszerében lehet stb. Füst Milán nevezetes, gyönyörű, kimagaslóan érett és sugallatos ellenpéldáját is felhoztam, a pesszimizmát, realistát, a semmiféle-fény-elméletét.

Itt, a Buda első fejezetében, címben ott a „Minden” újra, és itt van az is, hogy a lille-i pályaudvaron hirtelen visszaláthatott a gyerekkorba. (Kétszeresen Kosztolányi.) Majdnem ijesztő bukdosások következnek azonban a festői létforma, sors, akadozó karrier ábrázolásával. Az érzület pár mondatos ábrázolását, vagyis azt, hogy miért is érdemes ezen a világon élni, lerombolja a mesterkélt regényírói szándék. Alig ismerünk itt Ottlikra.

Azonban hamar jön a megváltás. Ő maga „érzésnek” nevezi csak a mi érzület-fogalmunkat..., illetve nincs baj, nem mondunk hibásat, mert a mi érzület-fogalmunk tartalma az ottlik-bébéi érzés...

Buda felé tart az író-festő. És nem érdekel minket, hogy az álfestő mit „szélhámoskodik” össze a majd elkészítendő nagy kép kobaltkékjeiről stb., minket az üt szíven, hogy mintegy „az álom” bontotta fel az egészet „szívésségből... látványra, összetevőkre, empirikus adatokra” (pozitivizmus!). „Szomorúság és vágy...” A régi tejsav-és-gyanta Ottlik hang...! És kevés is az élet ehhez a Pesthez és Budához, meg gyötrelmesen sok is a hordalék-hulladék botrányos elem, tehát ami nem lehet az érzület igazi alkotóeleme. Sebaj. Azért ez mind csak „belefér. Az egyetlen érzésbe”, kérdezi meg, „hogymilyen volt átkelni az Oktogonon?” A szavak lapáttal lennének hánnyható ennek gödrébe. Medvére hivatkozik: hogy ezek nincsenek. A város ily elemei. A fogalmi burkok. „Ami biztosan van... az az érzés. Ennyire biztosan már semmi egyéb nincs. A világ, a többi ember meglepte hipotetikus, vélelem, feltevés, amit elegendő számú próbálgatással valószínűsíteni tudsz.” (Milyen más író Mándy! Ő ki nem fogy a mások bizonyos létéről szóló históriákból, ezeket csak egymás között próbálgatja.)

Ottlik itt feladja az „Iskola...” ábrázoló igényét is, mert érezhetően egész művét ennek az „érzésnek”, szerintünk az érzület tartalmának megmutatására szánná. Maradjon az bár töredékes. Mást nem érdemes. Ez pedig már az érzület maga.

* * *

„Elfogadod meglévőnek, minthogy mást nem tudsz csinálni, de jobb, ha nem felejtet el, hogy csak az érzés nem hipotetikus, biztosan csak az van.” S nem az, hogy irodalmilag megbeszéljem az érzületet; úgy legfőjebb csak az érzésig juthatok el, a nézetek összeköztetéséig, az érdeken alig túl. Az érzület néma, az érzület az „Emmá Nyóc”, a Wittgenstein hallgatási felszólítása utáni akármi. S ez a felszólító tétel (móka!) épp a 7-es pont a traktátusban. A felállított végtelen jel, a 8 jön utána.

Ám ne tréfáljunk posztmodernségnek a látszatával sem, Ottlik nem áll meg ennyinél. S azonnal jön ez: „Az érzés pontatlan. Írja Medve.” Aha. Mondtuk. Az érzést kereső, a pontosságot kereső érzület, a gyűjtőbb-fogalom lehet csak pontos. Ha.

S ha már Medve Gábornál tartottunk egy pillanatra megint, Ottlik őt használja gondolati szócsövének. Medve és anyja filozófál, levelez stb. S anyja kéri „a szőkevény”-lelkű Medvét, járja ki a katonaiskolát, tanuljon meg emberek közt élni, jóllehet szintén felszólítja, ne legyen az, amire az iskola konkrétan neveli. Erre: „Megtanulok. Lehet. Szép, gondolta Medve... De ki mondta, hogy én meg akarok tanulni az emberek között élni? Inkább fordítva: tanulják meg az emberek, mikén kell körülöttem élni. Ahogy... igaz, ti közöttetek élni én is megtanultam. Egy csomó engedményt tettem...”

Az érülethez képest!

„Hát, nem túl sokat. Mégis, talán néhányval többet, mint kellett volna.” S ez látszólag elviccelődik: „Talán, például, nem kellett volna elfogadnom, hogy járjak iskolába.” Ottlik ehhez hozzáfűzi logikus, józanító kommentárját. Ez már az *igazság*. Az érület Medve szavaiban volt.

Medve azt az érületet szerette volna megvalósulva látni, hogy őt mindenki „meghatott, könnyes szeretettel” nézi. Jó, ez túlzás. De az érülettel szemközti valami az úgynevezett valóság: épp a szöges ellentéte. Szintén abszurd. Csak valóságnak nevezik, elfogadják, és így, logikája szerint (e valóságnak), ha fejedobnak, ne dobj vissza, de ha megteszed, ezért oktatnak ki, mindig az események után loholsz, elveszítéd lelked ősi, elemi szabadságát. Ha már van lehetőség rá, hogy ez meglegyen. Őrizhetően. Valahogyan eljutottál oda, hogy nem akarsz irodalomról, életről senkinek semmit (magadból/ról) mondani. Jó, ha van értelme (van-e? nem túl csekély takarékláng az már?), érintkezhetek, érintkezhetnek veled, de nincs számukra mondanivalód. Medve, mikor szökött, emez érület révén tette. „Ebből.”

„...a világnak ezek a fontosnak vélt ügyei igazában nem érdekelték. Mindegy neki, már csak azért is, mert észrevette, hogy ügyis kiszámíthatatlanok.” Elmélet (érület) és gyakorlat (közben: tánciskola, Hévíz, tényelemek) váltakozása, íme. Az érület eleme, Bébénél, egy bizonyos régi rosszkedv. (Kosztolányi verse jut az eszünkbe, meg hogy e sorok írója ezt a Bébé-foci-élményt kifogásolta is, „felkérdezte”: nem örült Bébé kicsit gyanúsan, hogy Merényiék bevették bekknek?) Itt a válasz: nagyon nagy zavarban volt. Féltette régi rosszkedvét. Melyet igenis visszaszerzett.

A rosszkedv az érület konkrét rész-neve. Érzés, kis tartalom. Minden apróság számít, itt igenis nagyon-nagyon.

Ilyen idézeteket sorakoztathatnák: „A szíved hiánytalan keserűségének »valamilyensége« már építette tovább megint az életedet, a tiéd volt és biztosan volt, semmi más nem volt ennyire a sajátod, és ennyire meglévő. Ezze van az embernek”, kockáztatja meg Ottlik a futrán torz „maias” szót. Ottlik fontosnak tartotta az „Iskola...”-tárgyban, hogy igenis van igazibb énünk, lényegünk, érületi valami, s nem annyik vagyunk csak, hogy lakcímünk, rendeltetésünk, nevünk van a világban. Amit Shakespeare szerint valami költő csinál belőlünk, holott légi semmik lennénk. A költészet a légi semmit kénytelen valamivé alakítani. Ottlik próza-érülete szeretné a semmi és a már művi valami közti legigazibbat megragadni. „Ami egyáltalán ért valamit.” Ami miatt érdemes lenne holtunk után is visszatérni e világra!

Nem kis igények az érületéi.

Ottlik Bébéje maga mondja: „levegős labirintus”. Ilyen volt az a „semleges rend-érzés...”, mely valóban „a létezés tiszta levegőjét” sugallta. Nem kevesebbet. De pozitivistán se többet.

Ósrégi, pontatlan érzést emleget. Mosolygunk, olvasván, hogy: „Vagy ezt már mondtam?” Az érzület nem számszerű jelenség.

A lexikonba foglalható, bármiképp „pozitivistán” szemlélhető dolgok száma persze, hogy „végtelen”. Holott az igazi végtelent akkor éljük meg csupán, ha látszólag önkényesen „lecövekelünk” pl. a szeretet (és tárgya) mellett. Szűkebbre fogjuk a kört. Mellékesnek tudunk tekinteni valamit... valamiket... mind több ilyen. S a végén... visszaérkezünk a levegős labirintusba. Vagy ki hova. Ottlik érzülete az ifjúság volt, szemben a gyarló, sebző felnőttkorral, melynek „regénye” mégis a *Buda*.

Talán azért nem volt folytatható és megújrázható az „Iskola...” (és bűvölete), mert elmúlt valami. Valami „kevesebb”. Darabra kevesebb, érdemijére nézve több.

A *Buda* töredékessége, hagyományos értelemben „való” megcsinálhatatlansága ennek következménye is lehetett.

* * *

Szinte tetszés szerint szemelgethetőek az elemek, az érzület kifejezései. Olykor gyászosak, máskor háborgóak, megint emlékezőek, vagy szentenciózusak: „Ami nincs másodszor, az gyakran nincs is.” Nem az ilyesmi fejezi ki az érzületet a legjobban.

Hanem az érzület gyakorlati élehetésének lehetetlenje. Hadd mondjam világosabban: az érzület nem erre a világra való. Bár, s ez nagyon szép megállapítás, „minden fanyar, szürke, tragikus és unalmas volt itt” (ahogy nekem ma önmagam, Pestem, Budám, egy út Győr felé, a klasszikus „iskolai”, Bécs, a repülés, a bor, a társalgás, a kalandozás stb., a múzeum-színház-mozi), „mégis arra vágyott, hogy egy ilyen bánatos regényben éljen majd (gondolta Medve). Járjon-keljen benne a maga fakír mulatságára.” S ismét matematika jön csakhamar.

Az érzület pedig visszatér vesszőparipáihoz. (Képzavar, ó!) Csak színek, eső, fények tört üvegekben, össze nem illő dolgok. Érdekes, ahogy Szeredy Danit, egyik főhősét, épp Genova fogadja be. Ez a híresen nem szép város. Megadta neki a Fehérvári utat, melynek Bébét kéne befogadnia stb. Eleve a befogadás. Az érzület különös játékokat űz velünk: mintha az fogadna be minket, amit mi befogadni kényszerülünk, vagy képesek vagyunk. „Emlékszem, ősszel megfigyeltem, hogy október közepe táján kelt fel reggeli közben a nap, aztán már lámpavilágnál reggeliztünk egészen március közepéig.” A titkos élet! Ahogy Kosztolányi kérdi megint, mit akar tőlünk? Nem akarom ottlikos hanghordozással mondani, hogy „ezt az érzületesdinket akarja”... (Ó, a fakír mulatságot hogy értem!)

A tömérdék részlet ezt mintha cáfolná a *Buda* végtelennek rémlő halmazában. De, mondtuk, nem ez az igazi végtelen. Nem

a sok az, nem a több. Hanem a lecövekelés valakinél, valaminél, embernél nehéz. A könyvön egyre jobban elhatalmasodik a (jó, ottliki!) pozitivizmus. Megannyi regényes történet. Hanem ami valóban számít, az érzület. Ottliknál szinte már hiányolnánk is az elméleti megfogalmazásokat, a tűnődő összefoglalásokat. A cáfolhatatlan érzületet — mely maga a bizonytalanság. A találgatás. Az esszé. Villám-esszék sora. Néha, mint ahol házasságáról vall Bébé, elnagyolt, sablonos a kifejezés. Nyilvánvaló, már ez a kapcsolat is olyan elemi, evidens teret kívánt volna az ábrázoláshoz, amilyen az „Iskolá...”-é volt. Az irodalommal kapcsolatos elemzések is laza gyűjteményt adnak csak, ha remekmű-félet is, a *Próza* könyvvel. A rettentő, jó, irdatlan mennyiségű anyagot kell járnunk, mint az avart, vagy inkább mint a gypet, mely fölé ismét lomb borulhat majd, megértésünk lombja, érzületünk, hogy értjük e titkos könyvet.

TATÁR SÁNDOR

Jókor érkezel a keresztúthoz, ne félj

*Hamar vált aranyra az esti fény,
rőt avar hull sárga avarra,
már olykor varjú ül a jegenyén;
az ég a tócsát megitatja.*

*Iszik a föld is, hogy felejtse:
virágát méhek lepték nemrég,
s most pórén vacog, ragyaverten —
csak dér jön most, goromba vendég.*

*Tél jön, gyertyafény, tinta-hajnal;
idegesen remeg a fák keze —
szállong a tájon ködfanyar dal;
most nincs, ki látna messzire.*

*De, lásd, közeleg egy bölcs vándor,
mint hűnyó tűznek bogarát,
nézi az őszt, miként pislákol:
ahová kell, épp odalát...*

Fejezetek

Válasz nincs is

1972-ben született Zentán. Író, költő, kritikus. Legutóbbi írását 2003. 9. számunkban közöltük.

A vége felé közeledő tél egyik utolsó csendes éjszakáján arra ébredtem, hogy valaki kérdéseket intéz hozzám: egyszerű, mindennapi kérdéseket, amelyekre, ha belepusztulnék, sem tudom a választ. Az álombeli férfinak sárga szakálla volt, kihegyezett körmű, hosszú ujjai közt vékony cigarettát tartott. A parázs hegyéről egyenes füstcsík kúszott a magasba.

Ugyanaz a pillanat

Kinyitott egy üveg vörösbort, és ahogy tölni kezdte az öblös pohárba, a csobogó hang eszébe juttatta Ágotát, ahogy pisilt a vécén. Musztafát kibírhatatlan sóvárgás kerítette hatalmába. Nehéz, átvirrasztott éjszaka következett. Reggel aztán eszébe jutott Bogdán és Iszkander, a két utcaseprő. Összepakolta legszükségesebb holmiját és elindult.

Ugyanabban a pillanatban, amikor Musztafa kilépett az ajtón, hogy végleg maga mögött hagyja addigi életét, Ágota valahol egészen máshol belépett a zuhany alá, őzbarna bőrére forró vizet engedett, hosszan mosta magát a barackillatú tusfürdővel, majd megtörölközött, fehér fürdőköpenyben a tükör elé ült. Megfésülködött, kifestette körmeit, szájára ajakfényt kent. Éppen a szempilláit feketítette, amikor a mozdulata váratlanul leállt, keze egyszer csak megállt a levegőben, és villámként futott át rajta a rémület: tükörképe hosszú percek óta mozdulatlanul nézett a szemébe, tébolyító, néma csendben.

Csak egy óra kattogott valamelyik hófehér polcon a háta mögött.

Bogdán Bogdánovics felolvas

„Pünkösd napján beborult az ég, és az évszakhoz képest hidegebb idő volt, ezért melegítőben indultam el a szeméttelre. Úgy tudtam, hogy megérkeztek, hogy újra itt vannak a cigányok. Nem kellett csalódnom, a bokrok közt ott parkolt a rozoga furgon, az öregasszony meg szokás szerint éppen valami ebédet kotyvasztott. Fekete füst kígyózott az ég felé.

Ez a vén cigányasszony volt az utolsó reményem.

Nem tudtam, hogyan is kezdjem, ezért csak megálltam mellette, és szótlánul néztem, ahogy kavargatja a fazékban rotyogó levest.

Nagyjából félóra telt el így. Ennyi idő alatt sok minden megfordul az ember fejében. Láttam, amint a dolgozóasztalomnál ülök és kávé szűrőcsőbe, láttam, ahogy sült gesztenyét pucolnak koromfekete ujjaim, és láttam, ahogy csak forgolódom nyirkos ágyamban, és nem tudok elaludni semmiképp. Egy sötét pincében bársonyos haját fésülte egy lány.

A cigányasszony egyre csak kavargatta a lét, a fazékból gőz csapott fel, és a szívem magasságában elvegyült a felfelé kúszó füsttel.

Egy idő után váratlanul felpillantott. Gondolatban éppen ott tartottam, hogy nem kellett volna idejönnöm, és jó lenne, ha mielőbb eltűnnék innen.

Már egy órája álltam ott, amikor az öregasszony először rám nézett. Tudta, mit akarok. Azelőtt is tudta, hogy felnézett volna, sőt már azelőtt, hogy idejöttem. Nem akarta elvállalni. Fogalmam sincs, hogy végül miért szánta rá magát mégis. Félrehúzta a tűzről a fazekat, és megindult a furgon felé. Kiürült lélekkel követtem. Úgy mentem utána, mint egy alvajáró, vagy inkább, mint egy élőhalott.

A furgon belül sokkal tágasabbnak tűnt, mint amilyennek kívülről képzeltem.

A cigányasszony összehúzta a szélvédőkön a kifakult és elrongyolódott bársonyfüggönyt. Vörös félhomály borult rám. Háttal a földre fektetett, majd meggyújtott négy-öt gyertyát, és egy gyűrt füzetből mormolni kezdett, azt hiszem, valamilyen keveréknyelven. Egy kis asztalkán jókora ébresztőóra ketyegett, ennek ritmusát figyeltem. Kezdett káprázni a szemem: úgy láttam, a percmutató visszafelé halad. A cigányasszony hosszú ideig mondogatta az érthetetlen szavakat. Időnként elhallgatott, és egy bögréből vizet csapkodott rám. Az egyik alkalommal valami sűrű, mézszerű anyaggal kente be a homlokomat, és lehetetlen könnyű port, azt hiszem, hamut szórt rá.

Madarak rebbenését véltem hallani. Mintha szárnyak suhogtak volna körülöttem.

Akárhogy is erőltettem a szemem, látni nem láttam semmit, csak az asztalkát a hatalmas ébresztőórával, és mellette egy ébenfaszéket. Nem emlékeztem arra, hogy a fekete szék korábban is ott lett volna, de nem volt időm elgondolkodni azon, hogy miként kerülhetett oda, ugyanis ebben a pillanatban úgy tűnt, mintha a négy vagy öt gyertya mellett most egy hatodik is pislákolni kezdene. Ez a hatodik láng a fekete szék irányából jött, és előbb csak halványan, pislákolva égett, majd zöldeskék fénnel nagyot lobbant, és utána hirtelen kialudt. Nem is gyertya volt, hanem egy régimódi tűzszerzőkészlet, amellyel most

rágyújtott valaki. Összerezzentem. Egy férfi ült a fekete széken. Mélyen tüdőre szívta a füstöt, majd lassan kiengedte. Festői szépen tartotta hosszú, finom ujjai között a cigarettát. Patkolt csizmában volt, időnként koppintott vele egyet a furgon padlóján.

A gyertyák egyre élénkebben, egyre izgatottabban lobogtak és táncoltak körülöttünk, a lángjuk zöldeskékké vált. A cigányasszony egyre gyorsabban és egyre hangosabban motyogott magában, olyan volt az egész, mint valami ráolvasás. Végül kiáltott egyet, majd hirtelen elhallgatott. A gyertyák sem sercegtek tovább, megnyugodott a lángjuk. Már csak úgy pislogtak, mint egy születésnap tortán. Hosszú idő telt el ebben a némaságban.

Kezdtém érezni, milyen hideg van. A fogaim össze-összeütődtek, a karom és a lábam teljesen kihűlt. Fáztam, ennek ellenére erősen izzadtam, csurom víz volt a tarkóm, a nyakam és a hónom alja.

Kínosan hosszúnak tűnt az eltelt idő. Végül az ismeretlen megszólalt. Alig hallható, rekedt hangja volt, de békés, megnyugtató. Távoli emlékeket ébresztett bennem, olyan távoliakat, melyekre talán nem lenne szabad emlékezni. Mindössze két-három szót mondott, semmi többet. Azután lassan a szájához emelte a cigarettát, és parázsló végével az ajkához érintette.

Előbb a szája, majd az orra és az álla, végül az egész arca parázslani kezdett, és néhány pillanat alatt az egész férfi hamuvá égett.

A cigányasszony belemarkolt a hamuba. Kelet felé fordult, meghajolt, és elszórt egy kevés hamut a kezéből. Azután nyugat felé fordult, meghajolt, és szórt valamennyi hamut. Majd észak felé fordult, meghajolt, hamut szórt. Végül dél felé is, ugyanúgy, meghajolt, és elszórta kezéből a maradék hamut.”

HORVÁTH ÖDÖN

Teológia

Karl Barth emlékére

*Az Úr Egyetlen;
nincs jelen az istenek
hosszú sorában,*

*nem lelhető meg
a vallásos jámborság
panteonjában.*

*Minden kiötlött
elmélet, elképzelés
hiányos Róla.*

*Az Úr utat tör
megfogalmazásaink
között, s mindig más.*

*Az Úr mássága:
minden ráaggatott név
hiábavaló.*

*Az Úr mássága:
álláspontja nem simul
álláspontunkhoz.*

*Az Úr országa:
nem a lehetőségek
kifejlődése.*

*Az Úr országa:
meglévő életünk új
lehetősége.*

SOMLAI PÉTER

Menyegzős vacsora

*Tisztán szeretett, s így
senkinek sem kellett.*

*Kezdetben mosolygott,
s az égből várt csodát.*

*Isteni szeretőt, búbanat
temetőt, menyegzős vacsorát.*

*De bíbor napban megszeretik,
imádkozva térdeltetik a szentek,*

*talán a semmiért, a régen
romos, riadt holnapért.*

RÓNAY LÁSZLÓ

Tverdota Györggyel

Száz éve született József Attila. Az évforduló alkalmából kerestük föl Tverdota György egyetemi professzort, a József Attila-kutatás egyik vezéralakját. Némrégiben Tizenkét vers címmel jelent meg könyve a költő egyik legnagyobb hatású ciklusáról, az Eszméletről, melynek „megfejtése” a legszebb vállalkozások közé tartozik, s az évforduló méltó nyitányának tekinthető. A címlapot díszítő fényképen a Nyugat körének írói láthatók, ami azt az érzést kelti, hogy kivált Babits Mihály halála után e lap és a Magyar Csillag is érdeme szerint becsülte József Attilát. Ám a Veres András szerkesztésében napvilágot látott, a gondolkodó József Attilát középpontjába állító tanulmánygyűjteményben megjelent írása azt sejteti, hogy a költő utóélete is zaklatott, méltatói között nincs egyetértés.

Politikai, ideológiai vagy kifejezetten szakmai viták mindig is folytak a József Attila-szakirodalomban annak kialakulása, körülbelül 1947–1948 óta. Csak véletlenszerűen kiragadva néhány példát: Bori Imre és Major Nándor az *Ars poetica* első strófái fölött folytattak polémiát. Többször fellángolt a disputa József Attila párttagsága, a pártból történt eltávolítása körül. A *Szabad-ötletek jegyzékének* közzétételét éles véleményeltérések előzték meg és követték. Én magam a költő prózai értekezéseinek keltezése kérdésében foglaltam el polemikus álláspontot. A József Attilát gyógyító pszichiáterek felelőssége is okot adott nézetek éles ütköztetésére. Egyik szép verse, amely *Az a szép régi asszony* címet viseli, állásfoglalásra késztetett jó néhány szakembert. Egyetemi hallgatóként, majd fiatal kutatóként is pontosan érzékelttem azt a vitával felérő alternatívát, amelyet Szabolcsi Miklós eredményeihez képest Németh G. Béla kezdeményezései idéztek elő. A két jelentős tudósban azonban volt annyi bölcsesség és diszkrécia, hogy ezt a látens ellentétet nem tették nyílt szakadássá. A sort nem lenne nehéz folytatni.

A mai helyzet mindazonáltal jelentősen eltér az eddig említetektől. Soha nem alakult még ki olyan mély és széles szakadék a József Attila életművét elemzők két táborá között, mint manapság. Abban, hogy erre a tényre fény derült, magam is részes vagyok, noha az árok ásásában nem vettem részt. Ugyanakkor bizonyos mértékig mégis el kell oszlatnom azt a tévhitet, mintha itt a József Attila-kutatás belső, belülről kiinduló meghasonlásáról lenne szó. Tudományos életünkben a nyolcvanas évek közepén új értelmezési irányok jelentkeztek, amelyek az irodalomtudomány korábbiól élesen elütő, új paradigmájának kialakítására vállalkoznak, s ennek érdekében tabula rasát kívánnak csinálni, el akarják törölni az érvénytelennek, módszertanilag, szemléletileg elavultnak tekintett tudományosság egészét. Az új irányok hívei magát az irodalomtörténeti realitást is le akarták váltani. A 20. század második és harmadik évtizedfordulója tájára egy irodalmi paradigmaváltás bekövetkeztét keltezték, s az ebben az időben kibontakozó írói-költői életműveket ehhez az állítólagosan végbement gyökeres fordulathoz mérték hozzá. Ezt a programot lényegében akadálytalanul végrehajthatták Ady, Kosztolányi, Szabó Lőrinc vagy Kassák életművét elemezve.

Én azonban a József Attila-kutatás területén fölemeltem a szavam a mindent elsőpró térfoglalás ellen. Mint mindenki, mi, Jó-

zsef Attila-kutatók is bírálhatók vagyunk, sőt, ránk is fér, hogy szembesítsenek hibáinkkal, fogyatkozásainkkal. Azt azonban nem ismertem el, hogy eddigi eredményeink semmisek lennének. És nem ismertem el, hogy ez az állítólagos paradigmaváltás csakugyan bekövetkezett volna. Állításomat szerényen József Attila művére korlátozva azt állítom, hogy ilyen gyökeres fordulatnak az ő életművében és körülötte nyoma sincs. Ennek az álláspontnak a képviselőjében szálltam vitába az „Újraolvasó” sorozatban megjelent *Tanulmányok József Attiláról* című kötettel, s különösen annak nyitó tanulmányával, a Kulcsár Szabó Ernő által írt *A szétterült ütem hálója* című írással. Így keletkezett az a látszat, mintha az egyetértés hiánya a József Attila-kutatás belügye lenne. A korrekt eszmecsere és a higgadt disputa híve vagyok, nem hiszem magam tévedhetetlennek, ezért kész vagyok hozzájárulni az árkok betemetéséhez. Nyitottan, nyugodtan és magabiztosan nézek minden tisztázó szándékú párbeszéd elébe.

Azt gondolom azonban, hogy ezt a feladatot csak sokkal általánosabb méretekben, a József Attila-életműből kilépve, az elmélet körében és a teljes irodalomtörténeti korszak szélességében lehet és érdemes elvégezni. A vita egyébként az egyetemesebb, a módszertant és az irodalom megközelítésmódjait illető szinten elkezdődött. Horváth Iván a filológia védelmében szólalt fel. Veres András a referencialitás, a szöveg-valóság reláció kérdéseit feszegeti. Kisbali László a hermeneutika kérdéskörében lépett színre. Takáts József pedig a kulturális antropológiai nézőpont mibenlétét és ennek az irodalmi jelenségek vizsgálatára nézve levonható konzekvenciáit tárgyalta az említett kutatási irány felfogásához képest markánsan eltérő hangsúlyokkal. Az eszmecsere azóta is újabb hullámokat vetett. A József Attila-emlékév egyébként számos alkalmat kínál arra, hogy a szakmai egyetértés korábban létező minimumát újra megteremtsük a tudományszak művelői között. Ha ez a szótértés megvan, minden erre épülő vita előre vivő lehet.

Szabolcsi Miklós monográfia-sora nagyjából feltárta a költő életét, működésének hátterét és az egész korszakot. Milyen irányba haladhat a további kutatás?

Szabolcsi Miklós évtizedeken át meghatározó személyisége volt a József Attila-kutatásnak. Hatása mindazonáltal éppen azért tudott mindvégig ösztönző maradni, mert — és itt azoknak a nemzedékeknek a nevében beszélek, amelyekhez tartozom — nem akarta ránk kényszeríteni a maga József Attila-képét, mindig figyelt arra, amit a nálánál fiatalabb kutatók mondtak, s nem akadályozta érvényesülésünket. A József Attila-kutatás például a Petőfi-kutatással és az Ady-kutatással ellentétben plurális jellegű és nyitott volt az új módszerek, felfogásmódok irányában. Szabolcsi maga is tisztában volt azzal, hogy egy olyan nagy alkotónak az életműve, mint amilyen József Attila, olyan gazdag, hogy kutatása elvileg lezárhatatlan, és sok generációnak ad még munkát. A József Attila-kutatásban mindig jelen voltak az övétől eltérő irányú vizsgáló-

dások, s ezek azóta is folyamatosan érvényesülnek. Ebben a tekintetben halála óta nem történtek drámai változások.

Szabolcsi monográfiája négy kötetből áll össze, és ezek megjelenése között olyan nagy időtávolság feszül (1963, 1977, 1992, 1998), a politikai, ideológiai környezet alakulása, magának a tudománynak a belső fejlődése olyan jelentős változásokat hozott, hogy ez a monográfia nem is lehet olyan egységes nézőpontú, mint valamely egy időben vagy közeli időpontokban létrehozott szintézis. Tehát a tudósi életműből a legkülönbözőbb irányokba mutatnak utak, indulnak ki ösztönzések. És még egy dolgot ki kell mondani. Minden tudásnak megvannak a maga korlátai. Szabolcsi mindent tudott József Attiláról, ami tudható volt. Korlátai tehát nem annyira extenzív korlátok voltak, nem a tudásmennyisége volt hiányos. Az ő kompetenciája a mélységi dimenzió irányában volt határolt. Az esztétörténet bizonyos mélységeibe például nem merészkedett le, ami egy ilyen intellektuális költőnél, mint József Attila, egyoldalúsághoz vezet, és a szövegekbe elemző módon sem hatolt be abban a mértékben, amit nem lehetne felülmúlni. Éppen ebből a belátásból eredhetett jótékony hatású liberalizmusa, toleranciája más kutatási vállalkozások irányában. Az sem véletlen, hogy jelentős tudományos eredményei közvetlen szomszédságában, sokkal kevésbé gazdag empirikus anyag birtokában is felnővekedhetett egy olyan szuverén értelmezési paradigma, mint amilyen Németh G. Béláé volt.

A lényeg azonban mégiscsak az, hogy a korrall szemléletében és módszertanában mindig együtt haladni kívánó Szabolcsi Miklós annak a kutatási iránynak maradt a szövetségese, amellyel szemben az első kérdésre adott válaszában leírt új paradigma radikálisan szembefordult. Azon a miskolci József Attila-konferencián, amelyen Kulcsár Szabó Ernő említett tanulmánya bevezető előadásként elhangzott, Szabolcsi Miklós — ez volt utolsó nyilvános szereplése, úgyszólván tudósi végrendelete — leszögezte, hogy szükségtelen erőltetésnek tartja azt, hogy József Attilát a „késő modern” képviselőjének vagy a posztmodern megelőlegezőjének tekintsék. Modern költő volt minden jelző nélkül, akinek megértése nem tesz szükségessé egy minden eddigit megtagadó értelmezési paradigmát.

Nem okozott-e törést a költő rendszerváltás utáni negatív megítélése, az a szűkkeblű értékelés, amely jelentőségét és nagyságát is kétségessé tette. Még politikusok is hangoztattak ilyesfajta véleményt.

A rendszerváltás sok értékzavart okozott, s talán okoz mindmáig. Egy pillanatra úgy tűnt, hogy József Attila életműve is áldozatul eshet ennek a krízisnek, vagy legalábbis megsínyli az átmenet hisztérikus kilengéseit. Kultuszának kárhóztatói úgy látták, hogy bőségesen van mire hivatkozniuk, amikor felemelik szavukat a költő túlzottnak vélt tisztelete ellen. Valamilyen mértékben a Rákosi-Révai-féle kultúrpolitika is kisajátította őt az ötvenes években. A Kádár-rendszer, s különösen Aczél György pedig önlegitimációs eszközként használta fel költészetét. Annál szívesebben

tette ezt, mivel József Attila költészete a hatvanas-hetvenes években korábban nem látott népszerűsége telt szert, alakját és teljesítményét még a halálát követő évtizedénél is látványosan erősebb kultusz vette körül. Ráadásul nem lehet azt mondani, hogy Aczél György durva erőszakot követett volna el ennek érdekében a művön, hiszen József Attila számos vonatkozásban okot adott és ad arra, hogy szocialista költőként tartsák számon.

A rendszerváltás után bekövetkezett értékszavar és a hisztéria azonban igen rövid idő alatt elült, a recepció normális folyamata minden különösebb külső beavatkozás nélkül helyreállt, korrigálta a pillanatnyi elmezavart. Aki egy kicsit is konyít az irodalomhoz, aki számára csak egy kicsit is fontos a művészi értékek elismerése, az csak legyintett a politikai indíttatású laposságokra és ostobaságokra. Világnézettől és politikai pártállástól függetlenül látnia kellett, hogy egy kivételesen nagy költészettel áll szemben. Magyarország ma kultúrország, s amíg ez így van, nem kell féltetni József Attila emlékét. Otromba kísérletek emberi és költői hitelének aláásására ma is történnek. Belenéznek pénztárcájába, megszámlálják, mennyi volt a havi jövedelme, górcső alá veszik szokásait, életmódját, szemére vetik alacsony származását, kétségbe vonják tragikus búcsúját az élettől. Bizonyos verseiről kijelentik, hogy ezek ma már atavisztikusak. Ezeket a törekvéseket nem szabad szó nélkül hagyni, de úgy gondolom, hogy az irodalomszerető kultúremberek soha nem ülnek fel az effajta kultuszromboló szándékoknak.

Nagyobb és reális probléma viszont, hogy az érett életmű (az 1927 és 1937 közé eső évtized) egyöntetű értékelésével, a harmincas évek eleji politikai költészet egyenrangú voltának elismerésével szemben komolyabb, poétikai-esztétikai „érveket” (valójában felületes, sematikus előítéleteket) is hangoztató ellenállás érezhető. Ahogy az ötvenes években ezek a versek politikai védelemben részesültek, s tárgyilagos mérlegelésük hosszú évtizedekre, lényegében a rendszerváltásig lehetetlenné vált, úgy a kilencvenes években egyfajta szégyellős, restelkedő hallgatás vette körül ugyanezeket a műveket. Holott ha valamikor, hát most kellene végére járni annak, hogy milyen törekvés jegyében alkototta meg József Attila ezeket a költeményeket, milyen a művészi becsük, tartalmaznak-e időszerű üzenetet. Az igazi kulturális magatartásnak legfőbb ellensége a hallgatás, a tabuvá tétel. Legfőbb ideje, hogy a 21. század elejéről vessünk végre egy pillantást a költőnek erre a korszakára.

József Attila egyik első méltatója Sík Sándor volt. Még azt is felajánlotta a költőnek, hogy ledoktoráltatja.

Sík Sándornak a szegedi egyetemen tartott előadásai József Attiláról forrás értékűek. Egyebek között a költő bergsoni indíttatásának valamikor számon tartott, azóta elfeledett meglétét bizonyítják. Sík modern, nyitott, érzékeny gondolkodását mutatja az a közte és a költő között lezajlott, általa felelevenített beszélgetés, amelynek

Érvényesnek látja-e meg-
látásait, amelyek közül
a lírikus istenélményé-
ről kialakítottak a leg-
fontosabbak. Egyáltalán:
istenes költő volt-e Jó-
zsef Attila? A „tisztá
szív” és a megőrzött
gyermekség erre utal.

során felajánlotta, hogy hozzásegíti a fiatalembert ahhoz, hogy
verstani doktorátust szerezzen. Nagy vesztesége tudománytörté-
netünknek, hogy ez a Sík által javasolt dolgozat nem született
meg.

Sík Sándornak kezdeményező szerepe van abban, hogy József
Attila úgynevezett „istenes” versei a figyelem előterébe kerültek,
s máig elemzés tárgyát képezik. A kérdés egyáltalán nem egy-
szerű, hiszen József Attila felekezetét tekintve görögkeleti volt.
Ezt a vallást ugyan nem gyakorolhatta, de hittanra a Kálvin téri
templomba járt.

Életrajzi és eszmetörténeti okokból azonban a katolicizmushoz
való kapcsolódása sem kevésbé jelentős. Kutatásaim alapján úgy
tűnik, hogy a tomizmus, a skolasztika a húszas években felkel-
tette a figyelmét. Horváth Sándor, Várkonyi Hildebrand ilyen
tárgyú könyveit ismerte. Főleg azonban Pauler Ákos filozófiájá-
nak tanulmányozása érhető tetten értekező prózáján. Érdekes
módon még az *Irodalom és szocializmus* bizonyos bölcséleti alap-
gondolatai is Pauler nézeteire vezethetők vissza. Ez a tájékozódás,
sok áttételen keresztül, nem könnyen észrevehetően, még
olyan verseiben is nyomokat hagy, mint amilyen az *Óda*. A kato-
licizmussal való (polemikus, de nyitott) párbeszéde további éve-
iben is elkíséri. Barátja, akivel vallásfilozófiai kérdésekről folytat-
tak eszmecsereket, Barta István, hívó katolikus volt.

De vallásbölcséleti tájékozódása során érintkezett az unitárius
Varga Béla tanaival, a *Halálbüntetés elleni* röpiratot Szimonidesz
Lajossal együtt szerkesztették, lefordította Luther *Erős várunk ne-
küünk az Isten* című zsoltárát. Scheiber Sándor pedig nagyon érde-
kes tanulmányban elemzi a fiatal József Attilának az apokrif
evangéliumok, zsidó vallási tanítások terén való jártasságát,
egyebek között a korai *Isten* című versek kapcsán. Itt említem
meg, hogy egy interjú készítése során bukkantam nyomára an-
nak, hogy Bécsben töltött évében a Collegium Hungaricum
gyóntató papjával, Tiefenthaler tiszteendővel volt kapcsolatban,
aki verseit is értelmezte.

Az a három „istenes” vers, amelyek a figyelem középpontjá-
ban állnak, a költő életének utolsó évében születtek: a *Bukj föl az
árból*, a *Négykézláb másztam*, illetve [*Az Isten itt állt a hátam mö-
gött...*] című költeményekről eddig már több kitűnő elemzés
született, de József Attila istenességének kérdését még mindig
meglehetősen homály fedí. Életművének ez a vonatkozása még to-
vábbi megvilágításra vár. Az árnyalt, kiegyensúlyozott kép kiala-
kítása érdekében természetesen nem lehet figyelmen kívül hagy-
ni prózai és költői ateista megnyilatkozásait sem. A Sík Sándor
szellemében tevékenykedő szakirodalomnak érdemes lenne fel-
dolgoznia a költői életmű és pálya katolikus recepcióját is, Hor-
váth Bélától Rónay Györgyön, Pócsi Ferencen, Mártonvölgyi
Lászlón, Kunszery Gyulán, Pilinszky Jánoson át mindmáig.

Szerepe lehet-e József Attilának az irodalom egyensúlyának vissza-szerzésében? Sok szó esik a posztmodern csillagának leáldozásáról. A „líra: logika” gondolata nem siettetí majd ezt a folyamatot?

Az irodalmi élet szórakoztató jelensége, hogy az új ideológiai, tudományos és irodalmi divatok fölfedezik, hogy a jelentős alkotók éppen az ő igazságait vallották vagy legalábbis ezek előfutárai voltak. Emlékszem még arra, amikor József Attila strukturalista lett, vagy legalábbis megelőlegezni látszott a strukturalista látásmódot. Ez a felismerés azért maradt meg olyan élen emlékeztében, mert eladdig azt tanították nekünk, hogy a költő prózai írásaiban a szocialista realizmus legkorszerűbb elméletének alapjai vannak lerakva. Amikor a hollandiai Mikes Kelemen Körben, a kilencvenes évek elején felkértek arra, hogy előadást tartsak József Attila helyzetéről a rendszerváltás után, akkor beszédemet azzal zártam, hogy a politikai hisztériakeltéstől, ami a költő ellen és a költő védelmében egyaránt végbement, egyáltalán nem tartok. Sokkal inkább szorongok amiatt, hogyan fog bánni az akkor már ellenállhatatlanul győzedelmes posztmodern ezzel a múltból ránk maradt költői hagyattal.

Szorogásom alaptalannak bizonyult. A posztmodern (hogy ilyen globálisan, durván általánosítva fejezzem ki magam) alaposan átrendezte a 20. századi magyar irodalom értékrendjét. Ennek az átrendeződésnek lettek vesztesei és nyertesei. Az utóbbiak közé elsősorban Kosztolányi Dezsőt és Szabó Lőrincet sorolhatjuk. Ezt a megdicsőülést, korrekciót mindketten megérdemelték. A vesztesek közül négy nevet érdemes kiemelni. Ady Endrét, Babits Mihályt, Illyés Gyulát és Radnóti Miklóst. Négyük árfolyamesésével viszont egyáltalán nem tudok egyetérteni.

József Attila pozíciója ebben a nagy átrendeződésben nem rendült meg. A véleményformáló szakemberek továbbra is ott látják őt az élvonalban. Ennek azonban megvannak a maga következményei. Életművének azok az oldalai kerülnek előtérbe, amelyekben — úgymond — a posztmodern előfutárának bizonyult. Ilyen vonások természetesen felfedezhetők a költészetében, de ezek keresésének túlhajtása szükségtelen. Újabb egyoldalúságokhoz, torzulásokhoz vezet.

Régóta vallom, hogy József Attila 1927-től 1937-ig folyamatosan magas színvonalon alkotott. Ennek a felfogásomnak most azzal adtam és adok nyomatékot, hogy kidolgoztam, Szabolcsi Miklós kezdeményezéseit folytatva, a húszas évek végi korszak fontosságát, amelyet én a tiszta költészet, a tömény vers időszakának tekintek. Aki az abszolút költészetnek erre a magaslatára feljutott, arról nehéz elképzelni, hogy a harmincas évek elején lelépett erről a szintről, és banális proletárköltészetet művelt. Ezt a korszakot is másképpen kell tehát látnunk, mint ahogy eddig értékeltük. A posztmodern jegyek kiemelése továbbá nem teheti érdektelenné az úgynevezett „kései” József Attila költészetét sem, amikor egyfajta tragikus, katartikus hatást kiváltó vallomásos költészet bontakozott ki.

József Attila életművében a modernség mellett a hagyománykövetéssel is számolnunk kell, a játékoság mellett a tetterre kész és a szenvedő ember komolyságának is meg kell adnunk az azt megillető figyelmet. Verseiben talán jelen vannak a széthangzás, lazaság erői, de a koherencia elve, az erős konzisztencia nem kevésbé van jelen bennük. A spontaneitás, a rögtönzés, az ösztönösség bizonyára alakítja műveinek formáit, de a tudatosság, az ész, az elme fénye nem játszik bennük kisebb szerepet. Balla Zsófiától hallottam emlegetni egyfajta „új komolyság” szükségességét a költészetben. Aki ilyen törekvések megvalósítására vállalkozik, joggal hivatkozhat József Attila örökségére.

Hogyan lehetne József Attilát arra a helyére állítani, amely méltán megilleti? Úgy tűnik, még a múlt század világirodalmának is a legnagyobbjai közé tartozik. Hogy áll a költő európai recepciója?

A hatvanas-hetvenes években az életbe belépő nemzedékek különleges közelségben érezték magukat József Attilához, s nem egyszer találkozom olyan véleményekkel az ezekhez a generációkhoz tartozó irodalomértők részéről, hogy elégedetlenek az azóta felnőtt fiatalok József Attila-szeretetével. Fiatalokkal rendszeresen érintkezve nem látom indokoltnak ezt az elégedetlenséget. A költészet iránti érdeklődés általában világszerte jelentősen megcsappant, s ilyen értelemben csökkent József Attila megbecsültségének mértéke is. De a költő kiemelt relatív elsőségét a modern költészetben belül máig megőrizte. A mai olvasónak is, mint az évtizedekkel korábbiak az az érzése verseit olvasván, hogy a költő éppen azt mondja, azokat a szavakat választja ki, amit mondani kell, és úgy teszi ezt, ahogyan a legoptimálisabban az adott gondolatot ki lehet mondani, az adott érzést ki lehet fejezni. Ez a magyarázata annak, hogy — kivéve a politikailag elvakult, fanatikus és minőségérzék híján lévő olvasókat — József Attilát minden politikai, világnézeti meggyőződésű ember a magáénak érezheti. Az ő szavaival fejezzük ki magunkat. Egy politikai publicisztikában olvasom ezt a mondatot: „ha gyorsul, ebbe, ha lassul, abba fog belehalni”. Vajon a cikk szerzője tudja-e, hogy a *Kései sirató* egyik parafrázisát mondja? A folklorizálódásnak ebből az állapotából már nem lehet kivonni egy életművet. József Attila beleivódott a magyar nyelvbe. Tehát azon a helyen van, amelyik a legnagyobbakat illeti meg.

Külföldi ismertsége és elismertsége más kérdés. Vannak olyan alkotók, költők, drámaírók és prózaírók, akik — míg világ a világ — benne vannak a világirodalomban. Közéjük tartozik Dante, Cervantes, Shakespeare, Goethe, Dosztojevszkij, Kafka, és a sort könnyedén folytathatnánk. Őket senkinek nem kell ajánlani, érdekükben nem szükséges az őket delegáló nemzetek fiainak propagandát kifejteni. Bármilyen témáról szóljon egy tanulmány, a felsoroltak mindig fontos viszonyítási pontok maradnak. Nagy esély van rá, hogy legalább röviden említik őket. Ismerünk egy másik kategóriát: azt, amelyhez olyan író nagyságok tartoznak, akikről az adott nemzet irodalomértői tudják, hogy világirodalmi nagyságok, de akikről egyben azt is tudjuk, hogy soha nem

fognak az egyetemes irodalom exkluzív klubjába, Shakespeare, Joyce, Proust, Tolsztoj mellé kerülni. Magyar vonatkozásban ilyen Arany János, Móricz Zsigmond vagy Krúdy Gyula.

És létezik egy köztes kategória, amelybe részint olyan alkotók tartoznak, akiknek már egyszer szerencsájuk volt belépni a világirodalomba. A magyar irodalomban Petőfi és Jókai, illetve Madách Imre tartoznak ebbe a szerencsés csoportba, s manapság talán Kosztolányi Dezső. Részint pedig olyanok, akiknek ma van esélyük először belekerülni a nemzetközi kánonba. De mind az előbbi, mind az utóbbi csoportba tartozók csak akkor maradhatnak benn a kivételezettek körében, ha az őket küldő irodalom újra meg újra megfogalmazza azt, az irodalomról való beszéd élő nyelvén, ami üzenetükből a mának szól. Ha ezt elmulasztják irodalmunk szószólói, akkor az adott költő és író tetszhalott állapotba kerül, lexikonadattá merevedik. Ez történt Petőfivel is és Jókaival is.

Én József Attilát is ebbe a köztes kategóriába tartozónak vélem. Születésének 100. évfordulója esélyt ad arra, hogy elfogadtassuk a nagyvilággal, hogy világirodalmi nagysággal van dolga. Ennek azonban megvannak a maguk szigorú feltételei. Csak egy-két feladatot említek meg a tennivalók közül. A kedvező európai fogadtatás biztosítása érdekében meg kell értenünk, hogy nincs európai közönség, hanem francia, olasz, spanyol, angol, finn, orosz és román olvasók vannak. Külön-külön minden kultúrában meg kell keresni azokat a pontokat, amelyeken az adott ország olvasója érzékennyé tehető József Attila költészete iránt. Nekem például van elképzelésem arról, hogy a francia közönség érdeklődését hogyan lehet fenntartani vagy jobb esetben fokozni, azt azonban nem tudom, milyen nyelvezettel közvetíthető eredményesen ez a líra a német olvasóhoz. Ezt a munkát egy ember, sőt egy csapat sem képes elvégezni, de még irányítani sem. A szó szoros értelmében a költő híveinek egész közössége lehet csak képes arra, hogy ezt a kollektív tettet végrehajtsa.

Persze lehet közös akciókat szervezni különböző kulturális közegekből érkező vegyes közönség számára is. Ilyen rendezvényre kerül sor például április 8-án és 9-én. Két napos konferenciát szervezünk József Attila műveinek fordítói számára. Itt azonban már olyanok lesznek jelen, akik fordítóként, szerkesztőként vagy kiadóként valamilyen mértékben aktív elkötelezettjei a József Attila-ügynek. Lehet kultúrdiplomáciai lépéseket tenni. Így, a József Attila Társaság vezetésével egyetértésben magam kezdeményeztem az akkori UNESCO nagykövetünknel, Csernus Sándornak, a párizsi Magyar Intézet igazgatójának a közbenjárását is igénybe véve, hogy 2005-öt az ENSZ nemzetközi szervezete nyilvánítsa József Attila-évvé. Ezek csak kiragadott példák a sok szükséges lépés közül. Minden siker alapja mégis az, hogy a külföld érzékelje, a magyar állam hajlandó anyagi és szellemi áldo-

zatot hozni a költő népszerűsítése érdekében. Ha ilyen szándék nem látszik, minden lelkes szervezkedés magánakcióvá zsugorodik a külföld szemében, s legföljebb lokális érdeklődést kelthet.

A József Attila-év bizonyára sok elfoglaltságot jelent Önnek. Nem tervezi mégis előző könyveinek eredményeire támaszkodva egy monográfia megírását? Vagy a monográfiák kora lejárt?

Ha monográfián nagyon általánosan: egységes gondolatmenetű könyvet értünk, amely egy egész életmű leírására vállalkozik, akkor azt a kérdést, hogy lejárt-e a monográfiák kora, nem is érdemes föltenni. A kérdés inkább az, hogy hogyan épüljön föl a monográfia? Mi képezze a tartalmát? Ezt nemcsak elvi tanulásként mondom, hanem olyan szakemberként, aki egy József Attila-monográfia megírására készül, amire az Osiris Kiadó vezetője kért föl.

A monográfia műfajának rossz hírét az kelti, hogy számos szerző a tudományos műfaj bevett szabályai mögé rejtőzik, hogy elkerülje a szembenézést a korszerű elméleti kérdésekkel. Ezek a kérdések többnyire kellemetlenek, mert a történetírói gyakorlat lehetőségeit és korlátait illető módszertani skrupulusokat fogalmaznak meg, vagy egyenesen módszertani szkepszisnek adnak hangot. Ráadásul mindezt nagyon gyakran megfellebbezhetetlen fölényeskedéssel, elbátortalanító szigorral, a tilalmak elutasítása esetén a szakmai presztízsveszítéssel való fenyegetéssel fogalmazzák meg. A megszeppent monográfiaíró fejét a homokba dugja, s a másodosztályú tudós, a hézagpótló szerep szerény öntudatával, a pozitívista monográfiaírói mintára bizza magát.

Az ilyen kérdésekkel szembenézni, ezt tekintem tehát elsődleges feladatomnak. Van-e jelentősége a referenciának? Meghalt-e a szerző? Adhat-e valamilyen legitim információt a szövegek elemzéséhez a szerző életrajzának elmondása? Egyáltalán: készülhet-e egységes rajz egy életről? Gyakorolható-e egy életművel kapcsolatosan a lélektani, esetleg mélylélektani, illetve az esztétörténeti megközelítés? Hol a helye az intertextualitásnak? Mi az összefüggés a magánember, az alkotó és a műben megképződő én között? Csak néhány fogós kérdést említek, amelyekre a monográfiaírónak ki kell küzdenie a számára elfogadható választ. Azzal, hogy a felsorolt kérdések feltehetőek, sőt felteendőek, a messzemenőig egyetértek. Azt azonban nem gondolom, hogy a monográfia szerzőjének be kell érnie a kérdésekre manapság adott, katekizmuszerű bebiflázásra ajánlott válaszokkal.

Szabolcsi Miklós monográfiái már a második kötet, az *Érik a fény* óta birkóznak a monográfiaírás válságával. A tudósnak a felmerülő dilemmákra adott válaszai és ezek mérlegelése nyomán a gyakorlati megoldásai sok tanulsággal járnak. Azt gondolom azonban, hogy egy ma megírandó József Attila-monográfiának már el kell térnie azoktól a módoktól, amelyeket a négy nagy monográfia realizált. Nem gondolom például, hogy egy monográfia elbír teljes körű, részletes verselemzéseket. Ez a megoldás fellazítja a monográfia gondolatmenetét, a verselem-

zés-kötet műfaját csempészi be, alárendelt módon, az egységes gondolatmenetű szintézisbe.

Idén szeretnék megjelentetni egy önálló verselemzés-kötetet, amely időrendben végigmegy a költői életművön. Tervbe vettem egy életrajz megírását, amelyben a művek valamelyest a háttérben maradnak, csak mint egy pálya dokumentumai szerepelnek. A prózai művek kritikai kiadásának jegyzeteit írva hosszsmetszeti kép kialakítására törekszem a gondolkodó József Attiláról. Javaslato teszek az életmű újszerű periodizálására. A felsorolt hosszsmetszetek önálló megfogalmazásának létjogosultságához aligha férhet kétség. A monográfia azonban szintetikus jellegű munka, amely ezekből az önálló elemekből öntörvényű módon, egy koncepció jegyében egységgé áll össze. Ebben az egységben a felsorolt elemek csak a szükséges arányban, a megfelelő helyen és mértékben kaphatnak szerepet. De mindezek csak előzetes spekulációk. Ha a tudományos munka elkészítése nem is hasonlítható a műalkotás létrehozásához, annyiban mégis rokonságban vannak, hogy nem lehet minden mozzanatában előre eltervezni. Megszületésében a kreativitásnak is komoly szerep jut. A monográfiát biztosan nem fogom megírni az emlékévben, mert a megírandó résztanulmányok, a megtartandó előadások és a szervező munka megakadályoz abban, hogy további komoly kutatásokat folytassak.

MEGJELENT:

Bozsóky Pál Gerő – Lukács László:
Az elnyomatásból a szabadságba
Ára: 1.900,-Ft

ÚJABB KIADVÁNYAINK:

Rónay György: Interjúk, nyilatkozatok, vallomások
Ára: 2.400,- Ft
Wolfgang Beinert: A katolikus dogmatika lexikona
Ára: 3.600,- Ft
Avery Dulles: Az egyház modelljei
Ára: 1.800,- Ft

Megvásárolható vagy megrendelhető a Vigilia Kiadóhivatalban:
1052 Budapest, Piarista köz 1. IV. em. 420.
Telefon: 317-7246; 486-4443; Fax: 486-4444
Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48.

TVERDOTA GYÖRGY: TIZENKÉT VERS

A József Attila-év egyik legizgalmasabb dokumentuma. A költővel foglalkozó kutatás jeles képviselője, akinek már jelent meg könyve az íróról és számtalan tanulmányt tett közzé róla, ezúttal az *Eszmélet* részletes analízise kapcsán tárja föl az életmű egészének vezérgondolatait s a mű keletkezéstörténetét, a kort és az életrajzot. E sokoldalú megközelítés azt jelzi, hogy Tverdota György egyáltalán nem szakít a történetiség elvével, sőt, magyarázata egyik kiindulópontjának tekinti. Ez még nem meglepő, hiszen a művek pusztán elméleti megközelítése mintha kezdene lassan háttérbe szorulni, bár éppen József Attila költészetének értelmezése kapcsán lángoltak fel heves viták a kétféle álláspont képviselői között. Ami igazán meglepő: a szerző nem ciklusként értelmezi az *Eszméletet*, hanem tizenkét önálló versként; erre utal könyve címválasztásával is. A *Tévedések harmas útja* című fejezetben meg is okolja véleményét, s három olyan kérdésre válaszol, amelyek nemcsak a ciklus magyarázatában fontosak, hanem József Attila pályája megértésében is segítenek. Ezek a kérdések a következők: egységes verssel állunk-e szemben? Vajon az *Eszmélet* József Attila lírájának egyik betetőzője, vagy kései költészetének nyitánya-e? Végül: miképp értelmezhető a címadó „eszmélet” szó?

Kezdjük a végén. Az „eszmélet” értelmezésével természetesen eddig is sokan próbálkoztak. Szabolcsi Miklós és vele némiképp egybehangzóan Beney Zsuzsa a tudat teljes ébersége és az öntudatlanság köztes állapotának tekintik. Mások a gondolkodás múltat és jelent szintetizáló folyamatának, Kulcsár Szabó Ernő viszont nem eszmélődést, ébredést követő állapotként értelmezi, hanem „egy előkészítetlen — a teremtes nyelvi önkényéhez hasonlatos — létesülés figurájaként”. Velük ellentétben, de az ébredés fogalmát nem elvetve, Tverdota György a fogalom filozófiai tartalmát helyezi előtérbe. Dienes Valériára hivatkozik mindenekelőtt, aki Bergson *Idő és szabadság* című művének *Fordítói utószavában* megokolja, miért élt a tudat szó helyett az eszmélettel. S Tverdota joggal vonja be értelmezése körébe Bergson eszméletfogalmát, hiszen József Attila prózájában nem egyszer követi a francia gondolkodót, aki az eszmélet állapotát a cselekvés kisegítőjeként szemlélte, olyan állapotként, amely magában hordja a teremtes

esélyét. S ha József Attila címválasztását ezek szerint értelmezzük, akkor úgy tekinthetjük, mint hatalmas erőfeszítést, amelynek eredményeként a költő önmaga és a közösség számára kiválaszthatja a „korszerű, teremto cselekvés útját-módját azután, hogy a korábban magától értetődő magatartásmódok gépszerű, automatikus, terméketlen gyakorlatként lelepleződtek előtte”, ilyesformán az *Eszmélet* „József Attila legmélyebb belátásainak gyűjteménye”.

Tverdota György az *Eszméletet* a költő fordulatának jeleként értelmezi. Gondosan elemzi a francia irodalomban hatalmas hullámokat vert „tisza költészet”-vita dokumentumait és különféle megnyilatkozásait, amelyeket József Attila franciaországi tanulmányai idején ismert meg, s egyes észrevételeit a *Medáliák* ciklusban is érvényesített. Az *Eszméletből* azonban hiányzik a derű, egy más világszemlélet és törekvés fejeződik ki benne: „súlyosabb, ellenállóbb anyaggal kell megküzdenie ahhoz, hogy az egyes versekben kikerekedjék a világgömb”. Egyébként épp a *Medáliák* írása idején vetette papírra Claudel, hogy szerinte a költészet, amelynek műveléséhez természetesen tehetség kell, az által fejezi ki az egészet, hogy valamilyen képp egyesíti a képzeletet, az érzékenységet és az okoskodó ést. Ezek közül a képzelet és az érzékenység primátusát vallotta, s ezek állnak szerintem az *Eszmélet* előterében is. (Claudel Bremond abbéhoz írt 1927-es levelében szölt erről, miután újra elolvasta az abbé *Tiszta költészet és Ima és költészet* című műveit.)

A könyv első részében a ciklus keletkezéstörténetét vizsgálja a szerző. A vers egyik része meggyőződése szerint tematikus összefüggésben van a Rapaport Samunak írt levelekkel, a költő „öngyónásával”. A pszichiátriai kúra félbeszakítása után József Attila ezt az önvallomások kitárlkozást érezte a legalkalmasabbnak, hogy számot adjon már-már reménytelen lelkiállapotáról, melynek sok összetevője volt, amelyek érthető depresszióba sodorták. E levelek egyidőben íródott a költő *Vallomása*, mely ugyancsak fontos dokumentuma lelkiállapotának, érthető tehát, hogy Tverdota György gondosan tárja föl keletkezése feltételezhető időpontját, és magyarázatát adja fegyelmezett, komoly írásmódjának is.

A költő hódmezővásárhelyi tartózkodásának időpontja, itteni társasága, ennek tagjaival folytatott vitái, régebbi költészettani tapasztalatai, a világ és a sors magyarázatának igénye és egy

egységes világkép megteremtésének eltökélt vágya alkotják a ciklus mélyebb értelmét. A költő önmagáról alkotott képe talán a X. versben tárul fel a legteljesebben: „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor — ezért őrizi meg, / ki nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek.”

Ez az a vers — írja a szerző —, amely a legmélyebben gyökeredzik József Attila korai költészetében. Az eddig vezetők egységek mintegy útjelzők, amelyek idáig vezetnek, s amelyek tájékoztatást adnak a költő megrendüléséről, amelynek itt mintegy summáját kapjuk. „A semmi ágán lóg szívem” — írta a költő, s ebben a részben is mintha kilépne a „semmi szabadságába”. Ebben a léthelyzetben nyílt módja arra, hogy újrafogalmazza végességének tudatát, és elszánt radikalizmussal szembesüljön a teljesség fájdalmas hiányával. Mintha a *Tiszta szívvel* hajdan botrányos kijelentéseit gondolná újra, magasabb, érettebb módon, szintetizálva az életéről szerzett lehangoló tapasztalataival. Amit ott játékoságnak, kivagyiságnak érezhettünk, az itt fogcsikorgató elszánás, csüggedt kijelentés, amelyben azonban egy pillanatra sem érezzük az önsajnálat pátozását, mert a hang „érdes”, érzelmi tónusa pedig „nehezen kifürkészhető”. A vers hatását azzal magyarázza elemzője, hogy az olvasónak is szembesülnie kell megállapításaival, és a költőhöz hasonlóan egyfajta életgyónást kell elvégeznie, vajon megfelelő-e ennek a lecupaszított, az ember esendőségét tudomásul vevő életideálnak.

Anélkül, hogy kétségbe vonnám Tverdota György sokszor bravúrosan bizonyított tételét, mely szerint az *Eszmélet* tulajdonképpen tizenkét önálló vers, a X. és a XI. költemény között mégis szorosabb kapcsolatot, szándékos és ironikus megfeleltetést érzek. A semmibe vetett ember életszemléletének megfogalmazását követi ez a rész: „Láttam a boldogságot én, / lágy volt, szőke és másfél mázsa. / Az udvar szigorú gyöpen / imbolygott göndör mosolygása. / Ledől a puha, langy tócsába, / hunyorgott, rőf-fent még felém — / ma is látom, mily tétovázva / babrált pihéi közt a fény.”

Az a komoly, már-már végzettszerű önelemzés, amely a X. verset jellemzi, itt egy egészen más élménykör felidézésével válik még hitelesebbé. A semmivel szembesülő ember józan és boldogtalan. Mert mi is a boldogság? — vetődik föl a kérdés a XI. részben. Nem egyéb, mint az imbolygó, „puha, langy tócsába” dőlő disznó

„göndör mosolygása”. Ez a nagyszerű költői képekkel színesített megállapítás természetesen általános érvényű: a disznó-perspektívával és a tócsa-léttel való meg nem elégedés fejeződik ki benne.

Ennek a két, csak látszólag egymásnak ellentmondó érzéskört ábrázoló vers lezárását — megint nem tudok szabadulni attól a gondolat-tól, hogy ez a zárlat valamiféle kapcsolatban van előzményeivel — tartalmazza a XII. vers, amely a X. kiegészítéseként is értelmezhető. A „meglett ember”, az élet és halál feszültségében élő földi lény jelenik meg itt is: „Vasútnál lakom. Erre sok / vonat jön-megy és el-elnézem, / hogy szállnak fényes ablakok / a lengedező szösz-sötétben. / Így iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok / s én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok.”

A „fényes csillagokra” könyöklő, hallgatógon szemlélődő költő képe más versekből is ismert. Az „örök éj” és a „kivilágított nappalok” váltakozásának mesteri ábrázolása eszünkbe idézheti a halálra ráadásul kapott életet, a „fülke-fényt”, a néma költő pedig szinte szemünk láttára növekszik a világ és a lét értelmezőjévé, hiszen hallgatásában megszámlálhatatlan tapasztalatai és tudása rejlik, s ebben ott sejtethetjük a cselekvésnek azt a megtisztító és megtisztult — minden önzéstől ment — lehetőségét, amelyre az „eszmélet” fogalmát elemezve Tverdota György figyelmeztet.

Gondolom, az általam épp csak vázlatosan, felületesen említett olvasat némiképp eltér Tverdota Györgyétől. Olvasóját kétségkívül lebilincseli logikájával, a magyar- és a világirodalomra és a bölcseletre történő, mondandóját alátámasztó és azt kiegészítő kitekintéseivel, amelyek segítségével megragadó és egyéni értelmezését adja a ciklusnak. Fejtegetései teljes mértékben igazolják *Rövid zárszavának* összegző megállapítását: „Az *Eszmélet* József Attila legmélyebb belátásainak gyűjteménye, a költő kivételes, többé soha meg nem ismételt teljesítménye. A legteljesebb elszigeteltségben élő, súlyos magánéleti kudarcokat elszenvedő, az irodalmi élet periferiájára sodródott fiatalember 1933-ban és 1934-ben ezzel a tizenkét remekművel ajándékozta meg a magyar irodalmat.” Épp remekmű volta teszi az olvasó kötelességévé, hogy maga is megpróbálja értékelni és értelmezni, saját olvasatának kialakításával követve Tverdota Györgyöt, aki a költő emlékének szentelt év egyik igen jelentős teljesítményét alkotta meg. (*Gondolat*, Budapest, 2004)

RÓRAY LÁSZLÓ

XERAVITS GÉZA – ZSENGELLÉR JÓZSEF: SZÖVETSÉGEK ERŐTERÉBEN A deuterokanonikus irodalom alapvető kérdései

A deuterokanonikus (vagyis a Héber, és ebből kifolyólag a protestáns Bibliában nem, ellenben a keleti és a katolikus egyházak Ószövetségében szereplő) irodalom (Tóbiás/Tobit, Judit, 1–2 Makkabeusok, Sirák fia, Salamon bölcsessége, Báruk, Jeremiás levele, Eszter és Dániel kiegészítései) tulajdonképpen annak a hellenisztikus judaizmusnak az eszmevilágába enged számunkra betekintést, amelyben maga a kereszténység is gyökerezik. A kötetet bevezető tanulmányában Xeravits Géza (*Deuterokanonikus könyvek: alapvető kérdések, 1–14*) röviden és átfogóan foglalja össze a vizsgálódások tárgyát képező kérdéskört. A deuterokanonikus iratok „keletkezési idejüket tekintve — írja — a Kr. e. 3. század és az 1. század legvége között helyezkednek el. A bennük összegyűjtött tradíciók a zsidóság keleti diaszpórájától Palesztinán át egészen Egyiptomig lokalizálódnak. Műfajuk szempontjából találunk köztük többek közt történeti, bölcsességi és himnikus darabokat.” Amennyiben pedig figyelmesen tanulmányozzuk őket, akkor azt mondhatjuk, hogy „a zsidóság története egy hosszú periódusának rendkívül változatos irodalmi terméséből őriztek meg számunkra egy majdhogynem átfogó képet. Teológiájukat illetően továbbvezetik a Héber Biblia gondolatmenetét, sok esetben direkte reflektálnak az abban felmerülő kérdésekre. Eszmetörténeti jelentőségüket a keresztény teológiai kutatás számára pedig mi sem biztosítja jobban, mint az a természetesség, ahogy a születő kereszténység irodalmi működése során ezekre az iratokra tekint” (1).

Xeravits Géza tanulmánya tehát tisztázza az egyes terminológiai kérdéseket, meghatározza a szóban forgó iratok történeti keretét, és taglalja az egyes művek irodalmi karakterét. Gyakorlatilag ismerteti magának a kötetnek a tárgykörét és a célját. A kötet ugyanis az egyes alkotásokon keresztül igyekszik megvizsgálni a judaizmus és a hellenizmus találkozásának a kérdését, amely találkozásra Nagy Sándor birodalomteremtő életműve nyomán került sor.

Kőszeghy Miklós (*Milyen messze van Kandahar Jeruzsálemtől? — 15–29*), azt vizsgálja, hogy „miért okozott rebelliót Jeruzsálemben az, ami sem Kandaharban [ahol a világ legkeletibb

gümnaszionját találták meg], sem Sziciliától Baktriáig, a Hellészpontosztól Kürénéig sehol sem?” (16). Ez pedig nem más, mint a hellenisztikus kultúra; illetve annak az elfogadásáról vagy az elutasításáról a zsidóság körében kialakult vita, amely végül is a Makkabeusok irányította felkeléshez vezetett.

Magának a korszaknak a tárgyalását azonban már Fröhlich Ida (*Történetírás és történeti legendák a Hasmóneus-korban (1–2 Makkabeusok, Judit), 30–58*) végzi, azoknak az irodalmi műveknek a fényében, amelyek az uralomra kerülő Hasmóneus dinasztia hivatalos történelemszemléletét voltak hivatottak tükrözni. „A séma — írja a szerző —, amely szerint a hasmóneus-kor ezen művei, irodalmi és történeti elemek eltérő arányú keverésével felépülnek, ugyanaz: egy számbelileg kisebbségben lévő zsidó csoport, vallási közösség ellenállása (harca) és győzelme egy vele szembenálló, őt elnyomni kívánó, vallását megbüntetni akaró hatalommal szemben. A zsidókat ellenállásukban Isten segíti. Ennek az isteni segítségnek az alapját a hívőknek Istenükhöz való töretlen hűsége biztosítja. Erre a sémára építhető fel ugyanis magának a Makkabeus-felkelésnek a története is, amelynek indítókai a zsidó hagyomány szerint a vallási gyakorlatot sértő intézkedések és általános vallásüldözések voltak, és amely fölkelés — talán a fölkelők számára is meglepetésszerű — a Szeleukida Birodalom belső meggyengülése következtében, a felkelők győzelmével végződött” (30–31).

A történeti tárgyúaknak is nevezhető tanulmányokat követően Zsengellér József (*A deuterokanonikus könyvek hermeneutikája — 59–80*), az egyes művek, illetve az azonos műfajba sorolható iratok írásmagyarázatát vizsgálja, az eltérések és a hasonlóságok kidomborítása céljából. Elemzi a kiegészítéseket és bővítéseket (például Dániel és Eszter könyve esetében), az elbeszéléseket (Tóbit, Judit), a történeti könyveket, illetve a bölcsességi irodalmat. Ennek eredményeképpen jut el arra a következtetésre, hogy a deuterokanonikus iratok egyik legalapvetőbb „exegetikai princípium”-a „az aktualizáció”. Ellenben „mivel ezek a művek csak az alexandriai kánoni lista miatt szerepelnek így együtt, se korban, se földrajzi területben, se műfajban nem vonható le belőlük általános konzekvencia a hermeneutika aktuális állásával kapcsolatban. Amit elmondhatunk az csak és kizárólag erre a korpuszra, ebben a kombinációban érvényes” (80). Bolyki

János (*Bölcsesség a deuterokanonikus könyvekben*, 81–96) tanulmányában a zsidó bölcsességi irodalom deuterokanonikus részét elemzi; pontosabban szólva a bölcsességnek, ennek az „átfogó szellemi jelenségnek”, „jellem- és magatartást formáló erőnek” a megnyilvánulásait vizsgálja. Ennek érdekében gyakorlatilag sorra veszi a Sirák fia könyvét (amelyet részletesebben elemez), a Salamon bölcsességét és a Báruk könyvét.

Pecsek Ottó (*A deuterokanonikus bibliai könyvek és a hellenisztikus filozófia*, 97–113) röviden összefoglalva ismerteti az egyes hellenisztikus filozófiai irányzatokat (sztoicizmus, epikureizmus, szkepticizmus), majd ezek nyomait igyekszik kidomborítani az egyes művekben. Megítélése szerint ugyanis „a deuterokanonikus könyvek a palesztinai zsidóság körében és a diaszpórában születtek, egy olyan helyzetben, amikor a zsidóság egyszerre kényszerült konfrontálódni a hellenista kultúrával és megtanulni az általa nyújtott (nyelvi, filozófiai) eszközök használatát. Két kivétellel (Bölcs és 2Mak) a könyvcsoport nem görögül íródott, de igen hamar rendelkezésre állt a kor világnyelvén, s a [Szeptuaginta] révén megőrződött az utókor számára. A könyvekben műfajuktól függetlenül világosan látható a szándék, hogy vitába szálljanak zsidó és pogány olvasóikkal egyaránt a hellén kultúra és a judaizmus (nép, vallás és életmód) kapcsolatáról. Égető szükség volt arra, hogy a judaizmusról terjedő negatív előítéleteket eloszlassák az idegenek irányában, s ugyanakkor megerősítsék befelé, a zsidóság irányába azt az identitást, amely nélkül — világosnak tűnt — beolvadás és eltűnés vár a zsidóságra. A judaizmus megítélése forgott kockán, s a világos kommunikációhoz minden segítség létfontosságú volt, így a hellenisztikus filozófia is” (100).

A kötet Karasszon István két tanulmányával zárul, amelyek a deuterokanonikus irodalom egy-egy meghatározott szegmensét elemzik. Az első (*Két testamentum között: Bölcs 3,1–9, 114–124*) nem is egy egész művet, hanem csak egy jól körülhatárolt szakaszt elemez a Bölcsesség könyvéből, amelyről azt igyekszik kimutatni, hogy „Ézs 53 állt a szerző gondolkodásának hátterében” (118). A szerző véleménye szerint, az általa elemzett szakasz jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy „megmutatja, hogyan is értelmezték az Úr Szolgája személyét és énekeit a keresztyénség előtt” (119). Ugyanakkor a szakszerű elemzés rávilágít magának a teológiai gondolkodás fejlődésének a tényére is. Karasszon István másik tanulmányában (*Eszer könyve a Szeptuagintában*, 125–147) elsősorban azoknak a kiegészítéseknek a teológiai mondanivalóját vizsgálja, amelyek a Héber Biblia gö-

rög fordításában többletként jelentkeznek. Ezen kiegészítések szerzője tulajdonképpen tovább gondolta, s mintegy aktualizálta — ahogy azt már Zsengeller József is kiemelte a deuterokanonikus iratokra vonatkozóan — az eredeti szöveg mondanivalóját. Végeredményben tehát itt is tetten érhető a teológiai gondolkodás fejlődése. Ezt a szerzőnek sikerül is eléggé nyilvánvalóvá tennie azon összehasonlítások révén, amelyekben az eredeti szöveg és a kiegészítések mondanivalóját veti össze.

Alapjában véve a kötetről elmondható, hogy a tudományos igényű (és gazdag jegyzetapparátussal) megírt tanulmányok egységes egész alkotnak egy világos elgondolás szerint megszerkesztett kiadványban, amelyben a történeti beágyazódást az irodalomkritikai és teológiai-, eszméletörténeti jellegű megközelítések követik, míg végezetül sor kerül egy-egy szűkebb kérdés taglalására is. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a kötet értékét emeli a gazdag szakirodalom (148–155), illetve az idézett szerzők (159–160) és források (161–168) mutatói. Ezek nem egyszer hiányoznak a hazai kiadványokban.

A deuterokanonikus irodalom kérdéskörében egyértelmű, hogy a Xeravits Géza és Zsengeller József által szerkesztett tanulmánykötet jelenleg talán a legjobb magyar nyelvű bevezetőnek tekinthető. Tulajdonképpen azon konferencia anyagát tartalmazza, amelyet a Pápai Református Teológiai Akadémia keretében működő „Simeon Kutatóintézet a hellenisztikus és római kori zsidóság és kereszténység kutatására” szervezett 2003 májusában.

A szerkesztők által megfogalmazott előszó után ítélve a jelen kötetet reményeik szerint továbbiak követik majd, hiszen „nagyszabású, nemzetközi konferenciasorozat”-ban gondolkodnak, amelyek magyarra fordított anyagát szintén a hazai olvasóközönség elé kívánják tárni (vii). Érdeklődéssel várjuk az ígért kiadványokat, amelyekről a magyar tudományosság gazdagítását reméljük. (*Pápai Református Teológiai Akadémia – L'Harmattan, Pápa – Budapest, 2004*)

JAKAB ATTILA

LUCIEN REGNAULT: A SIVATAGI ATYÁK ÉLETE A 4. SZÁZADI EGYIPTOMBAN

„Sivatagi atyáknak” a 4. század végén azokat a leghíresebb egyiptomi anachorétákat nevezték, akik otthagyták a Nílus völgyének termékeny vidékeit azért, hogy a sivatagban telepedjenek le. Közülük néhányan szentek lettek, sok tanít-

ványt vonzottak maguk köré, akik atyáiknak tekintették őket. A hívek közösségeitől eltávolodott remetecsoportokban újfajta lelkiatyaság jelent meg, amely immár nem az egyházi hierarchián alapult (hiszen eddig csak a püspököket nevezték atyáknak), hanem a bölcsesség és az evangéliumi hitelesség kivételes adományán. A sivatagba újonnan érkezett személy csatlakozott valamelyik öreg iskolájához, akit „abának”, azaz Istenben atyjának nevezett.

Lucien Regnault solesmes-i bencés szerzetes ezeknek a „sivatagi atyáknak” mondásait és életét tanulmányozta 2003-ban véget ért egész életén keresztül. A legfontosabb forrása természetesen az atyák mondásai, az *apophthegmák* voltak. 1966 óta folyamatosan közölte erre vonatkozó műveit, s életének egyik szakaszában még helyileg is végleg követni akarta a „sivatagiak” életét. Bár erre külső akadályok miatt nem kerülhetett sor, 1990-ben megjelent *La vie quotidienne des Pères du désert en Egypte au IVe siècle* című műve valóban az egyik legjobb összefoglalás lett e hajdani aszkéták hétköznapijairól, mert hűségesen rekonstruálta az ősi egyiptomi anakhóréták munka- és napirendjét, a nagy többségben lévő férfiak, a nők és az odaérkező idegenek mindennapi életét. Ezen belül lelkiség történetileg különösen is fontos a *A titkos tevékenység* című fejezet. Amint azt az egyik atya mondotta, „az embernek szükségszerűen kell, hogy legyen belső tevékenysége”, vagyis imaélete. Ez a benső élet nem intellektuális jellegű volt, mint egy filozófus vagy akár egy teológus szellemi erőfeszítése. Ugyanakkor a csöndes magány kedvezett a figyelemnek, a gondolkodásnak és a szellemi tevékenységnek, olyannyira, hogy a sivatagi atyák gondolatai még tisztán emberi téren is kivételes módon gazdagodhattak és finomodhattak. A bűnbánat és az Istenre gondolás szent pillanatai ha nem is töltötték ki az egész napot, mindenképpen meghatározták azt. A „vegetatív” élettől elvett idő itt kamatozott.

De beszámol a könyv a vásár- és ünnepnapokról is. Hova jártak templomba az anakhóréták? Tudtak-e rendszeresen áldozni? — ezekre a kérdésekre sokrétű, differenciált választ ad a *Közös hétvége* című fejezet. A szombat és vasárnap kettős Eucharisztiaja máig is izgatja a kutatók fantáziáját, nemcsak az őskeresztény agapé hiteles megőrzése miatt, hanem az esti étkezés után tartott Eucharisztia különleges szokása miatt is. Egyébként a ritkább áldozás és egészen különféle bűnbánattartási szokások miatt sincs okunk egyházellenességre gyanakodni. Az egyház hivatalos szentségi gyakorlatának lebecsüléséről pedig szó sem lehetett. Ezt igazolja

az a tény is, hogy az öregek „iskolájához” csatlakozó tanítványok köréből nemcsak papok, hanem püspökök és pátriárkák is kerültek ki. A sivatagi remeték képzésében egyébként elsődleges jelentőséget nyert a személyes lelki vezetés, egy „örög” irányítása, akit a görög források „geron”-nak hívnak. A keleti szerzetesség sokfélesége mögött a lelki atya és gyermeke közti közvetlen, személyes kapcsolat áll.

Kétségtelen, hogy az aszkézis és a lelkierő ezen hőseit már életükben is csodák vették körül. Flaubert-t, aki pedig minden előítélettől és hiszékenységtől mentesnek hirdette magát, gyakorlatilag több mint harminc éven keresztül foglalkoztatta Antal alakja. Persze aki csak Anatole France vagy más modern regényíró művein keresztül ismeri a sivatagi atyákat, itt meglepődve fedezheti fel, hogy egy kissé mások. A valóságban nincs külön egységes „típusa” a sivatagi atyáknak. Mindegyikük sajátos személyiségjegyekkel rendelkezett, s ez kellett is ahhoz, hogy bele merjenek vágni a sivatagi életbe. Ezért is volt nehéz összképet alkotni róluk.

Mégis rendkívül jelentős ez az összkép. Mert végső soron a világból való teljes kivonulás, vagyis az Istennek való teljes átadás óhaja úzta a szerzetest a távoli sivatag magányába. Ez az evangéliumi motiváció a pusztába vonulástól az életből való kivonulásig minden részleten átszűrődik. Bármilyen pogány vagy zsidó modellekre akarnánk is visszavezetni ezt a mozgalmat, csak a keresztény szerzetességre volt „jellemző az, hogy nem egy távoli elvont isten kedvéért mentek ki a sivatagba, hanem a Krisztusban megtestesült Istenért, azzal a céllal, hogy jobban válaszolhassanak arra a hatalmas szerezetre, amelyet az üdvösségünkért szenvedett és meghalt, hozzánk hasonló emberré változott fiát elküldve Isten tanúsított felénk. Krisztus megtestesülése nélkül értelmetlen a szerzetesek elindulása a sivatagba, és enélkül soha senki sem tudta volna kereszténynek ezreit erre rávenni.” (*Bizantológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2004*)

OROSZ ATHANÁZ

TAR SÁNDOR: AZ ALKU

Bár a Vigilia gyakorlata szerint a könyvrecenziókat nem szokás külön címmel ellátni, a közelmúltban tragikus hirtelenséggel elhunyt Tar Sándor kötetét olvasva állandó késztetést éreztem, hogy eltérjek ettől az elvtől, lévén hogy novelláról novellára találtam, aláhúztam egy-egy, olykor több mondatot, szintagmát, amelyek közül bármelyiket szívesen ismertetőm címűül vá-

lasztottam volna. Természetesen nem tettem, de azért idefrok néhányat a legvonzóbbak közül: „...ilyen a világ”, „Mi másként élünk”, „...és neki annyi”, „...és semmi élet”... És sorolhatnám tovább, de talán ennyiből is kitetszhet, hogy kivétel nélkül az élet minőségére vonatkozó szavakat, szóösszetételeket húztam alá ebből a kötetből, amely talán Tar Sándor minden eddigi könyvéénél inkább mondható sötét tónusúnak. Még a hasonlóképpen a teljes kilátástalanságról szóló történeteket tartalmazó *A mi utcánk* című kötetnél is elsomorítóbbak az itt olvasható írások. Azokban, bár a teljes elveszettségről tanúskodnak, egy kívül/belül „görbe világ”-ról, olykor egy kis humor is felcsillan, ami elviselhetőbbé teszi számukra a létezést. Legalábbis látszólag s alkalmilag, akár az ital, amit már korán reggel reszkető kézzel magukba döntenek a Görbe utcai embertenyésztet annyira ismerős lecsúszottjai. Itt, *Az alku* című kötet írásaiban már ennyi/efféle (látszat)remény is alig van.

Talán ezért nevezi a kötet novelláit, szocio-prózát az író „gonosz történetek”-nek? Nem a történetek gonoszak, hanem a világ („ilyen a világ”), amelyben ezek a történetek lejártszód(hat)nak.

Ha az a kötet a „rosszálmú utcá”-t idézi, ez kitágítja a képet, a rosszálmú világot mutatja meg, ahol az emberek, Tar ismert kismizmizett, hajléktalan, elfekvő, szenvedélyfüggő alakjai — ahogy a nyitó szöveg címe sugallja — „Túlélési gyakorlatok”-at folytatva várnak valamire, ami soha sem volt bekövetkezni: sorsuk jobbra fordulására. Mint a *Hőség és vágyak* Gyulája, akinek bár „nem kellett mindennap jelentkeznie a munkaügyi központban...”, mégis ott lebzsel, ha tehetné, mert „sosem lehet tudni”. (Ez is jó recenzió cím lenne!)

Hogy a recenzens műfajilag nem mindig tudja a kötet szövegeit megnevezni, besorolni, hol novelláknak, hol másnak, például életképnek, szocio-portréknak véli őket, az elsősorban Tar Sándor módszeréből következik. Abból a jellegzetes, céltudatosan redukált, de egyszerűsmind kifejező ábrázolásból, amelyet (jobb híján) szenvtelennek vagy tárgyilagosságnak szoktunk mondani, jelezve Tar írásainak közelségét, rokonságát az újsághírekkel, a sajtóbeli tudósításokkal, melyek tényekre szorítkozva közlik a legfontosabb információkat. S bár közlés tekintetében valóban redukáltak ezek a torokszorító történetek, s ugyanakkor szerkesztettség, nyelvi megformáltság tekintetében irodalmi alkotások, kivált azokban az esetekben, amikor az író érzékelteti, hogy ő nem csak leírja, szavakkal fényképezi a valóságot, hanem ennek irodalmi mását teremti meg. Amikor elemeli a történetet és

alakjait a földszintes realitástól, amikor egy-egy eset több lesz önmagánál, akkor mondhatjuk, hogy ez irodalom s nem csupán élettudósítás. (Noran, Budapest, 2004)

GEROLD LÁSZLÓ

ATLANTISZ A 20. SZÁZADBAN

Találó nevet tett a címlapra a kötet szerkesztője, Harsányi László: *Budai Atlantisz*. Az 1900 és 1948 között működő, egykori fővárosi Szent Imre Kollégium történetét kapja kezébe az olvasó; annak az igen jelentős feladatot vállaló és teljesítő, katolikus egyetemisták számára létesített intézménynek a 48 esztendejét, amely visszahozhatatlanul elsüllyedt a történelem hullámaiban, akárcsak a mondabeli kontinens a tengerben.

A 20. század magyar katolikus művelődéstörténetének, ugyanakkor az egész hazai felsőfokú oktatás-nevelés intézményrendszerének sajátos tényezője volt ez a kollégium. A szerkesztőnek és a szerzőknek nem csupán érdeemes, de szükséges is volt felidézni emlékéit. Benne van ugyanis ez a kollégium — kellő súllyal — a magyar katolikus értelmiségnevelés történetében; tudnunk kell róla, legalább a múltat számon tartó, a gyökereket és előzményeket ismerni kívánó mai értelmiségieknek. Másrészt — bár ezt az intézményt egy évszázad után nyilván senki sem kívánja lemásolni — érdemes és tanulságos a benne érvényesített nevelési elvekről, módszerekről, szervezési formákról, bánásmódmodellekről elgondolkodni, elsősorban a napjainkban katolikus főiskolai-egyetemi kollégiumokban tevékenykedő szakembereknek.

A tetszetős nyomdai kiállítású kötetben a budai Szent Imre Kollégium rövid történetét Harsányi László írta meg, ezt Moticska Felicián és Szmodis Lóránt egészítette ki; mindhárman a kollégium növendékei voltak. Teljessé, egyben színessé teszik a történeti képet számos „szentimrés” öregdiák visszaemlékezései; fényképek, iratok, valamint az egykori kollégiumi diáklapból vett szemelvények. De a kollégium öregdiákjainak mai emlékező tevékenységéről is kap információkat az olvasó.

Gazdag tartalmú anyag ez; a 20. század első felében létező, a nagy nyilvánosság előtt félreérthetetlenül magát katolikusnak valló intézményben folyó diákélet, a nevelőmunka, a tanulás és a szórakozás, a korabeli fiatalemberek sokszínű élményei jól tükröződnek a kötet lapjain. Érdekes múltidéző olvasmány (ma erre széles körben él az igény), ugyanakkor kortörténeti dokumentumértéke is figyelemreméltó.

E könyv lapjait forgatva, s a hazai Szent Imre Kollégiumok történetét tanulmányozva néhány mozzanat különösen érdemes a figyelemre, éppen napjainkban.

1900 májusában egy fiatal pap, Glattfelder Gyula ezt javasolta: „Nagyszabású Szent Imre Otthont kell létesíteni, hol a katolikus egyetemi ifjúság magva nevelkednék, s hol a bármily jellegű egyetem káros tanítását a katolikus élet és szellem ellensúlyozná.” Ő is, mások is, egyháziak és világi katolikusok jól látták: a budapesti egyetemeken a századforduló körüli években erőteljesen szélsőséges liberális, antiklerikális, vallás- és egyházellenes, főként katolikusellenes szellemben folyt az oktatás. (Két egyetem létezett ekkor a fővárosban: a pesti Tudományegyetem és a budai Műegyetem; mindkettő állami intézmény.) Ez volt a hazai „kulturharc” időszaka. Elsősorban ezért volt szükség katolikus egyetemista kollégiumra.

Ehhez anyagiak kellettek. Glattfelderék mozgósították a magyar katolikus hívőközösség tehetősebb rétegeit. Az ő adományaikból (nem az „egyházi vagyon”-ból) alakult meg a Katolikus Főiskolai Internátus Egyesület, amely létrehozta a kollégiumot. Ez a tény jól kifejezi mindenfajta egyházi nevelőintézmény funkcionális lényegét: a katolikus hívőközösség teremti meg és bocsátja saját felnövekvő fiataljai rendelkezésére az intézményt, hogy ezzel segítse hívő katolikusává és magyarrá — magyar katolikusává — nevelődésüket, e nagyobb közösség minél teljesebb értékű tagjaivá válásukat. Ez a lényege e folyamatnak, ez a kezdete és végső célja is.

Az Internátus Egyesület a mai budai Bartók Béla út 17. alatt hatalmas telket vásárolt, a Gellért-hegy aljában, s erre nagy terjedelmű modern épületegyüttest építtetett. Felszentelése 1908 májusában történt (az Eötvös Collegium közeli, hasonlóképpen impozáns épülete 1910-ben készült el). Majd 1910-ben a főváros pesti oldalán megkezdte működését az újabb Szent Imre Kollégium: a Ráday utcában emelt, a budainál nagyobb épületben. A budai és a pesti kollégium után Szegeden 1923-ban, Sopronban 1926-ban épült fel s nyitotta meg kapuit a két vidéki Szent Imre Kollégium, ugyancsak a Katolikus Főiskolai Egyesület szervezésében és fenntartásában. Nagy befogadóképességűek voltak ezek az intézmények: a budai 200, a pesti 300, a szegedi 100, a soproni ugyancsak 100 kollégistát tudott befogadni, de csakis fiúkat-fiatalembereket. Évente tehát mintegy hétszáz katolikus fiatal főiskolás-egyetemista készülhetett fel értelmiségi hivatására a Szent Imre Kollégiumokban ezekben az évtizedekben, egészen 1948-ig, az államosításig.

Érdemes mai, 2005-beli szemmel belenézni a Szent Imre Kollégiumok alapszabályába. Ez tekinthető az intézmény alaptörvényének, amelyet az új növendék kollégiumi élete kezdetén aláírva becsületszavát adja, hogy maga is aszerint gondolja el itt eltölthető négy esztendejét. Néhány az alapszabály nyolc pontja közül:

„1. A Szent Imre Kollégium az egyetemi ifjúság otthona. De több ennél. Férfiakat nevelő intézet, amelyben az egyház hivatalos nevelője: a katolikus pap segíti a kibontakozó férfiegyéniséget hit, világnézet, tudás, erkölcs terén az igazi krisztusi emberideál kialakításában.

2. Az előjáró itt nem fejelem, ellenőrző hatalom, hanem lelkiatya, jó barát, munkatárs. Az ifjúsággal való kapcsolatának alapja a bizalom. Az előjáró feltétlen bizalommal hajol az ifjúsághoz, amely azért jön ide, hogy fejlődésben segítséget nyerjen. A szentimrés ifjú viszont a kitárt lélek bizalmával fordul az előjáróhoz, akit a nagy elvi kérdésekben éppen úgy, mint az élet gyakorlati apróságai mesterének ismer. Mind a ketten egyet akarnak: hogy mindegyik szentimrés »emberebb emberré« fejlődjön.

3. Mindennek alapja az öntudatos, komoly lelkiélet. A kápolnában állandóan köztünk élő eucharisztikus Krisztus itt a háziúr és a Mester. Az ifjúság lelkiéletét munkálják: a vasárnapi és ünnepnap szentmisék és szentbeszéd, évente négy ízben a kötelező szentgyónás és szentáldozás, évente közösen tartott lelkigyakorlatok.

4. Az intézetben csak olyan ifjak élhetnek, akik a katolikus világnézet alapján állnak...”

E kollégiumokban mind az igazgatók, mind a prefektusok egyházmegyes papok voltak.

S egy szakasz a „Rendtartás”-ból: „Az öntudatos, komoly lelkiiségnek kell kisugározni a szentimrés ifjúság erkölcsi életén egész erkölcsi felfogására. Van abban valami szent forradalmiság, amint — szemben a korszellemmel — éljük a becsületnek, tisztaságnak, kötelességteljesítésnek, tiszta kéznek, Isten előtti alázatos hódolásnak lélekbe írt törvényeit. Erkölcsi világunk abszolút erejű zsinórmértéke: a katolikus egyház erkölcstörvénye.”

A Szent Imre Kollégiumban érvényesített nevelés nem egy defenzív pedagógia keretében történt: nem csupán az egyetemi oktatás liberalizmusának ellensúlyozását szolgálta. A Szent Imre Kollégiumok történetére vonatkozó forrásokból egyértelműen kitetszik: bennünk a magyar katolikus egyház többmillió közössége számára modern szellemű világi vezető értelmiségi réteg nevelése, erősítése, megszilárdítása folyt, teljes emberek, autonóm személyiségek tudatos, programszerű nevelése közegében. De ez is kiolvasható az iratokból: tudatosan töre-

kedtek az alsóbb társadalmi rétegekből származó, tehetséges, egyetemi tanulmányokra alkalmas fiatalok felkarolására, diplomához segítésére, ezáltal az értelmiségi réteg felfrissítésére.

Végül még egy figyelemreméltó mozzanat: a Szent Imre Kollégiumokban folyó sajátos felsőoktatási pedagógusmunka szilárd rendszert alkotott, amelynek komponensei szoros egységbe fonódtak. Ez derül ki a Szent Imre Kollégiumok előljárói által írt két kötetből. Ezek az 1940-es évek elején jelentek meg: *Levelek a gólyához* (ti. az elsőéves egyetemistához); a másik címe *Nos Rector...* (vagyis: Mi, az egyetem Rektora...), a doktori diploma kezdőszavai), alcíme: *A magyar főiskolai-egyetemi hallgatók könyve*. Nem csupán pedagógiai szakirodalmi érdekességek ezek, de ma is — mutatis mutandis — érdemes megismerni, egyetérteni vagy vitatkozni fél évszázaddal ezelőtt megfogalmazott mondanivalójukkal.

E mindent átfogó, mindent átjáró pedagógiai közegben főként öt, egymásba fonódó részcel megvalósítására törekedtek: művelt férfiak nevelése, szakmájukban kiváló értelmiségi férfiak nevelése, magyar férfiak nevelése, tevékenyalkotó („kreatív”) férfiak nevelése, úriember-férfiak (gentleman) nevelése. Ennek a tudatos, folyamatos személyiségalkításnak legfőbb tényezői ebben a — férfikor küszöbén lévő — életkorban az alapos önismereten alapuló önnevelés, valamint a gondos, empátikus felnőtt „nevelő” — aki atya és barát egy személyben — tapintatos segítése, ösztönzése, eligazítása.

Ez volt az alapítók s a mindenkori igazgatók és prefektusok jóakarató szándéka, elérendő vagy megközelítendő ideálja mindvégig, ez derül ki a korabeli iratokból, tervekből, programokból. Visszapillantó Atlantisz-kötetünkben az egyik egykorú „szentimrés” így emlékezik: „A kollégium elsősorban a tanulás céljaira szolgált. Nem szabad azt hinnünk, hogy a vallásgyakorlás öncélú tevékenység volt, hogy bigott magatartás lett volna az elvárás. Sokkal inkább az egyéniség és a jellem nevelésében, alakításában tükröződött ez a motiváció. Egyik prefektus — megjelölve a vallásérkölszi nevelésben e törekvés helyét — visszaemlékezésében megemlíti, hogy a vallásgyakorlás formája diákokként váltakozott. Az elmélyült, gyakorló hitélet a diákoknak mintegy magánügye volt. Ugyanakkor elvárást jelentett a vallásos beállítottság...” (23.).

Erre vonatkozó benyomásait így foglalta össze a neves drámaíró és kultúrdiplomata (aki 1939–1942 között volt három éven át a budai Szent Imre Kollégium növendéke) itt közölt remek esszéjében: „Én a második világháború legelső éveiben találkoztam ott a Kollégiumban ezzel e viselkedésben megnyilatkozó humaniz-

mussal, amely a magyar történelmi osztály érényeinek és értékeinek búcsúzó utóvirágzása volt...” (156.).

A kötet — történelemre és vallásos hitre egyaránt érzékeny — olvasója önkéntelenül is visszergetti tudatában egykori emlékképeinek filmkockáit: azok a növendékek, akik az 1930-as, 1940-es években voltak a Szent Imre Kollégiumok neveltjei, azok lettek 1948-tól kezdve, a „fordulat éve” után az új hazai társadalmi berendezkedés értelmiségének aktív tagjai, évtizedeken keresztül. Minden bizonnyal jól megállták a helyüket a különféle mérnöki posztokon, orvosokként, tanárokként, jogászként s egyéb helyeken. Vajon e katolikus kollégiumokban férfikorukhoz érett és kiművelt ifjak vallásos hitüket is megőrizték-e, éltek-e, kiteljesítették-e az egyházellenes, vallásellenes társadalmi közegben?

Glattfelder Gyula 1902. október 15-én többek között ezt mondta az intézmény tanévnyitó ünnepségén: „Ha a jövő történetírója kutatni fogja, mik voltak azok a tényezők, melyek a 20. század magyar katolicizmusának fellendülését létrehozták”, egyik fontos útja ehhez a kollégiumhoz fog vezetni, amely nemcsak szállást-ellátást ad, „hanem az egyetem tanító munkáját nevelő befolyásával kiegészíteni, s a magyar intelligencia leomlott keresztény gondolkodását újjáépíteni fogja”. Vajon elmondható-e valami hasonló e témában a 21. századra vonatkozóan?

A *Budai Atlantisz*-kötet második részében az utódintézmények története található: 1948-tól ugyanis itt, az 1908-ban emelt épületben működött a Vásárhelyi Pál Népi Kollégium, 1981-től a Landler Jenő Kollégium, 1991-től a Baross Gábor Kollégium. E néven működik ma is, ezután is mint állami kollégium; növendékei főként a közeli Műszaki Egyetem hallgatói. E részek szerzői: Mátrai Miklós, Horváth Dénes.

Érdekes végigtanulmányozni a Harsányi László szerkesztő és Mátrai Miklós társszerkesztő által kellő beleérzéssel és alapos szakértelemmel összeállított kötetet: a 20. század első és második fele magyar értelmiségnevelésének hű tükrét adja, egyetlen intézmény történetén keresztül. Nekünk Közép-Európában ez adatott, így adatott.

De változatlanul ott munkál az olvasóban az 1902-ben elhangzott kijelentés: kik fogják a mi 21. századunkban „a magyar intelligencia leomlott keresztény gondolkodását újjáépíteni”? (*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Baross Gábor Kollégiuma – Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2004*)

MÉSZÁROS ISTVÁN

SOMMAIRE

GODRFIED DANNEELS:	L'Eucharistie
PÉTER NEMESHEGYI:	Résurrection et vie
ANDRÁS SZENNAY:	Vieux et vieillesse — dans la Bible
BÉLA NÓVÉ:	L'arbre de Jessé
ISTVÁN PÁKOZDI:	Bienheureuse Soeur Marie de Jésus Crucifié
■	Étude de Zsuzsa Beney sur Attila József
■	Entretien avec György Tverdota sur Attila József

INHALT

GODRFIED DANNEELS:	Die Eucharistie
PÉTER NEMESHEGYI:	Auferstehung und Leben
ANDRÁS SZENNAY:	Die Alten und das Alter — in der Bibel
BÉLA NÓVÉ:	Der Baum Jesse
ISTVÁN PÁKOZDI:	Selige Maria vom gekreuzigten Jesus
■	Essay von Zsuzsa Beney über Attila József
■	Gespräch mit György Tverdota über Attila József

CONTENTS

GODRFIED DANNEELS:	The Eucharist
PÉTER NEMESHEGYI:	Resurrection and Life
ANDRÁS SZENNAY:	Old Persons, Old Age — in the Bible
BÉLA NÓVÉ:	The Tree of Jesse
ISTVÁN PÁKOZDI:	Sister Blessed Mariam of Jesus the Crucified
■	Essay by Zsuzsa Beney about Attila József
■	Interview with György Tverdota about Attila József

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztő: BENDE JÓZSEF Szerkesztőségi titkár és tördelő: KÁLMÁN ZOLTÁNNÉ

Munkatársak: DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG (Egyháztörténet), GÖRFÖL TIBOR (Teológia), HAFNER ZOLTÁN (Szépirodalom), ROCHLITZ KYRA (Mai meditációk)

Szerkesztőbizottság: HORKAY HÖRCHER FERENC, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN,

KISS SZEMÁN RÓBERT, POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024; Nyomás: Veszprémi Nyomda Rt.; Felelős vezető: Erdős András vezérigazgató

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alapprogramja támogatja

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: Budapest, V., Piarista köz. 1. IV. em. 420. Telefon: 317-7246; 486-4443; Fax: 486-4444. Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://www.vigilia.hu>; E-mail cím: vigilia@vigilia.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás: Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág, a Magyar Lapterjesztő Rt. és alternatív terjesztők. A Vigilia csekkszámja száma: OTP. VII. ker. 11707024–20373432. Előfizetési díj: 2005. évre 2.760,- Ft, fél évre 1.380,- Ft, negyed évre 690,- Ft. Egy szám ára 300,- Ft. Előfizethető külföldön a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.). Ára: 55,- USD vagy ennek megfelelő más pénznem/év.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10–14 ÓRA. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

Ára: 300 Ft

VIGILIA

SZEMLE

XERAVITS GÉZA-
ZSENGELLÉR JÓZSEF

Szövetségek erőterében.
A deuterokanonikus irodalom
alapvető kérdései

LUCIEN REGNAULT

A sivatagi atyák élete
a 4. századi Egyiptomban

TAR SÁNDOR

Az alku
■ Budai Atlantisz

A SZEMLÉKET ÍRTÁK

Gerold László, Jakab Attila,
Mészáros István és Orosz Athanáz

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- Hans Urs von Balthasar
- Szeplőtelen fogantatás
- „Üdvösséghezók”
- Borbándi Gyula, Dolhai Lajos,
Gánóczy Sándor, Mezei Balázs
és Puskás Attila tanulmánya
- Beney Zsuzsa, Lábass Endre,
Makay Ida, Tandori Dezső,
Vasadi Péter és Vörös István írása

ISSN 004260242-4

9 770042 602425